

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
Інститут соціальної та економічної освіти
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Укладач **Н. В. Гриньова**

Умань
Візаві
2012

УДК 159.9(09)(075.8)

ББК 88.1я73

I-90

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та економічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини протокол №1 від 28 серпня 2012 р.

Рецензенти:

С. Ю. Діхтяренко, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології.

Л. А. Данилевич, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології.

I-90 Історія психології : курс лекцій : навчальний посібник / уклад. Н. В. Гриньова. – Умань : Візаві, 2012. – 209 с.

Пропонований посібник містить курс лекцій навчальної дисципліни «Історія психології». У посібнику розглянуто основні етапи розвитку історії психології від Стародавнього світу до наших часів, подано основні психологічні ідеї філософських концепцій про душу, свідомість та психології як самостійної науки. Навчальний посібник розрахований на студентів денної та заочної форми навчання, аспірантів, викладачів, психологів.

ЗМІСТ

Передмова.....	
Лекція №1. Вступ. Предмет, завдання та методи історії психології.....	
Лекція №2. Міфологічна і народна психологія. Психологія в Стародавньому світі.....	
Лекція №3. Антична психологія.....	
Лекція №4. Психологічні теорії епохи Середньовіччя та Відродження.....	
Лекція №5. Психологія 17 – 18 століть.....	
Лекція №6. Розвиток психології в Україні.....	
Лекція №7. Психологія 19 ст. Психологія як природнича наука.....	
Лекція №8. Становлення наукової психології. Фундаментальні напрямки психології.....	
Лекція №9. Розвиток вітчизняної психології.....	
Лекція №10. Сучасні напрямки та проблеми психології.....	
Список використаних та рекомендованих джерел.....	

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі розвитку освіти, коли існує тенденція її психологізації, курс «Історія психології» є актуальний. Він спрямований на збагачення і поглиблення психологічних знань майбутнього психолога, підвищення рівня його психологічної та професійної компетентності.

Курс розвиває аналітико-синтетичне мислення студентів, так як дає уявлення не тільки про сучасне психологічне знання, а й показує процес його зародження і розвитку в історії науки. Це дозволяє більш глибоко і адекватно усвідомити психологічні явища і концепції, які їх пояснюють.

Даний посібник вміщує лекційний курс з дисципліни «Історія психології». Посібник розрахований на студентів, аспірантів, викладачів та психологів.

ЛЕКЦІЯ №1

ВСТУП. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

План

1. Предмет, завдання історії психології.
2. Періодизація історії психології.
3. Методи історії психології.
4. Основні фактори та принципи, які визначають розвиток психології.

1. Предмет історії психології

Історія психології має свій, відмінний від предмету психології предмет вивчення. *Історія психології вивчає* не саму психічну реальність, а уявлення про неї, якими вони були на різних етапах поступового розвитку науки.

Російська дослідниця Т.Д. Марцинковська предметом історії психології визначає закономірності формування та розвиток поглядів на психіку на основі аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій та генезису.

В процесі розвитку психології виділялось три основні її предмети: душа, свідомість, поведінка. Психологія як наука про душу, пояснювала останню як причину всього існуючого, тобто душа визначалась як пояснювальний принцип. Наявністю душі прадавні люди намагалися пояснювати усі незрозумілі явища в житті. Свідомість як предмет історії психології одночасно виступала як об'єкт вивчення та пояснювальний принцип. Психологія як наука про

свідомість розвивається в 17 ст. у зв'язку з розвитком природничих наук. Здібність мислити, бажати, проявляти почуття є ознаками свідомості. Основним методом пізнання людини є самоспостереження.

З появою нового предмету вивчення – поведінки - був здоланий суб'єктивізм психології свідомості, проте це спричинило зникнення самого об'єкту пізнання – психіки та свідомості. Психологія як наука про поведінку розвивається у 20 ст., й основним завданням висуває спостереження за поведінкою, вчинками, реакціями людини.

На сучасному етапі розвитку науки предметом психології є тісний зв'язок між свідомістю та поведінкою, або діяльністю. Психологія виступає як наука, що вивчає факти, закономірності та механізми психіки. Етапи розвитку психології представлені на рис. 1.

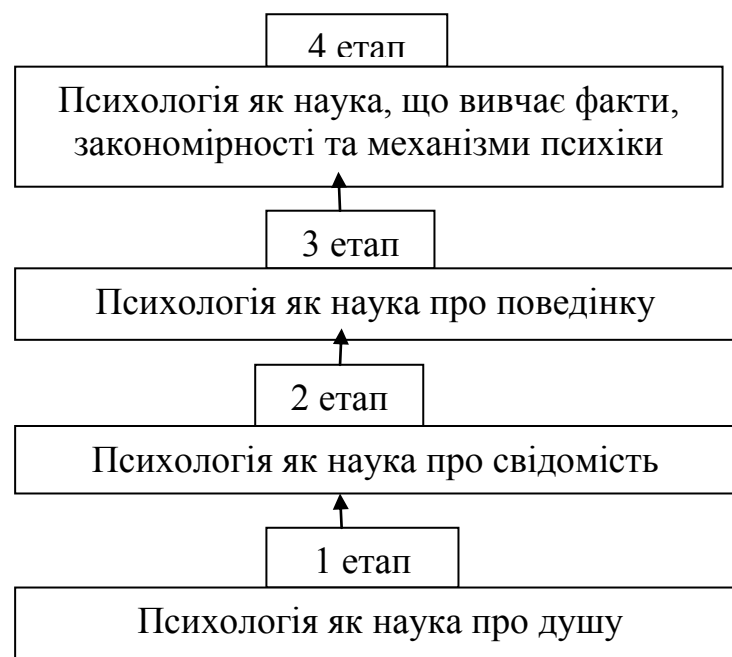

Рис. 1. Етапи розвитку психології

Знання історії психології необхідне для розуміння різних теорій та напрямів сучасної психології, шляхів й тенденцій її розвитку. Тільки включення в історичний контекст дозволяє зрозуміти його

сутність, з'ясувати вихідні позиції, оцінити істинну новизну та усвідомити її історичний зміст. Історичний підхід необхідний для розуміння сучасної ситуації в психологічній науці, для формування нових точок зору з урахуванням і на основі традицій та досягнень минулого.

Вивчення історії психології має освітньо-моральне значення. "Історія більш корисна, вона сповнена мудрості" – писав італійський філософ-гуманіст XV ст. Лоренцо Валла.

Основні завдання історії психології:

1. Аналіз виникнення і подальший розвиток наукових знань про психіку.
2. Аналіз і розуміння міждисциплінарних зв'язків між історією психології та іншими науками, розкриття тих взаємозв'язків, від яких залежать досягнення психології.
3. З'ясування залежності зародження та сприйняття знань від соціальних, культурних та ідеологічних впливів на наукову творчість.

Основи вітчизняної історико-психологічної науки були закладені Б.Г. Ананьєвим, Л.С. Виготським, П.Я. Гальперіним, С.Л. Рубінштейном, Б.М. Тепловим, Д.М. Узнадзе. Праці істориків психології О.А. Буділової, В.А. Роменця, М.С. Роговіна, М.В. Соколова, О.М. Тутнджяна зробили великий внесок у розробку методології історико-психологічного дослідження.

Український вчений В.А. Роменець представив історію наукової психології у зв'язку з історією культури. Вчений зазначає, що: «Історія психології – дисципліна, яку можна повноцінно розкрити

пов'язавши її з історією культури в цілому на основі проблеми людини: її пізнавальної й практичної діяльності».

В наш час у психологічній науці в Росії робота по дослідженню історії психології продовжується у роботах Л.І. Анциферової, В.А. Кольцової, Т.Д. Марцинковської, А.В. Петровського, В.А. Якуніна.

Основними джерелами історії психології є праці психологів минулого, філософів, в яких досліджувалися психологічні проблеми, також є архівні матеріали, художня література. Важливим джерелом розвитку психологічних знань є суспільна практика – медицина, навчання і виховання, юридична практика, матеріальне виробництво. До нашого часу найбільш засвоєна психологами є медицина, особливо психіатрія.

2. Періодизація історії психології

Психологія має багатовікову історію: перші наукові уявлення виникли в 7 ст. до н.е., тому постає питання про періодизацію історії психології.

Етапи розвитку історії психології

I Донауковий (7-6 ст. до н.е.)

Донауковий етап характеризується виникненням перших, не наукових уявлень про психіку, що базувались на основі міфів, казок, релігійних вірувань. Існував погляд на душу **анімізм** – це рівень розуміння природи і самої людини, за яким душа визнається існуючою в усіх природних тілах, явищах, тваринах.

II Філософський (6-5 ст. до н.е. – 18 ст. – початок 19 ст. н.е.) - психологія була частиною філософії.

Складається з таких підперіодів:

1) Антична психологія (6-5 ст. до н.е. – 5 ст. н.е.). Перші уявлення про душу виникли в період ранньої класики (6-5 ст. до н.е) у філософії Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена, Геракліта. В цей період формуються емпіричні знання про психічні процеси (сприймання, пам'ять, уяву, волю) та характер, здібності. Основною проблемою було співвідношення душі і тіла. Виникла ідея першооснови – елементу, який є першою складовою всіх об'єктів (Архе). Існували основні напрями знань: матеріалізм (Демокріт, Геракліт); ідеалізм (Арістотель, Сократ, Платон).

2) Епоха Середньовіччя (5 ст. - 14 ст. н.е.). Зародки психології знаходяться у руслі релігійних вчень, поглядів. Офіційною наукою про душу було богословство. Основна ознака періоду – бездоказовість поглядів та переконань. Вивчалися способи маніпулювання великою масою людей, прийоми зниження психологічної напруги (внаслідок частих епідемій). Використовувалися як методи – сповідь і покаєння. Для зниження емоційної напруги влаштовували карнавали.

3) Арабська психологія (8-12 ст.ст. н.е.). Арабські вчені наполягали на тому, що вивчення психіки повинно базуватись не лише на вивченні філософських концепцій, а й на вченнях медичних наук.

4) Епоха Відродження (14 ст. н.е. – 16 ст.). Вперше психологія згадується як наука про свідомість, складається гуманістична концепція. Провідна проблема – здібності.

5) Новий час (16-17 ст.ст. н.е.). Відбулося ще більше уточнення предмету психології – свідомість, її функції та зміст. Основний принцип періоду – механістичного детермінізму – всі процеси пояснюються з позиції механіки. Основні напрямки: сенсуалізм (основою всіх знань є відчуття); раціоналізм (основою всіх знань є мислення).

III Науковий – розпочався з праці Вундта „Експеримент” (1860 – 1874 рр.), психологія виділилася у самостійну науку.

Етапи розвитку історії психології представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Основні етапи розвитку історії психології

Етап	Предмет психології		Визначення
Донауковий 7-6 ст. до н.е.	Душа		Двійник тіла, що живе власним життям та покидає тіло під час сну, смерті, непритомності
Філософський 6-5 ст. до н.е. – 18 ст. – початок 19 ст. н.е.	Антична епоха 6-5 ст. до н.е. – 5 ст. н.е.	Душа	Джерело активності тіла, володіє функціями пізнання та регуляції поведінки. Ототожнюється з вогнем, повітрям, атомом

	Епоха Середньовіччя 5 ст. - 14 ст.	Душа, взаємозв'язок тіла та душі, воля, особистість	Душа - предмет вивчення богословства. Регулятивна функція, вольова поведінка, логічне мислення - прояви божественної душі
	Арабський період 8-12 ст.	Душа, розум, афекти	З'являються психофізіологічні дослідження
	Епоха Відродження 14 ст. – 16 ст.	Свідомість, здібності	Свідомість – сукупність мотиваційних, пізнавальних та емоційних властивостей індивіда. Здібності – прояви титанічних сил людини
	Новий час 16 ст. – 17 ст.	Свідомість, її зміст та функції	Розвиток раціоналістичного та сенсуалістичного підходів до психіки, поява перших теорій емоцій та теорії рефлексу, формулювання поняття несвідоме
Науковий кінець 19 ст.	Асоціативна психологія кінець 18 ст. –	Свідомість, пізнавальні процеси	Свідомість складається із відчуттів, уявлень, почуттів

	середина 19 ст.		
	Експериментальна психологія кінець 19 ст. – початок 20 ст.	Елементи свідомості, їх зв'язок та зміст	
	Методологічна криза, поява наукових шкіл 10-30-ті роки 20 ст.	Елементи, функції та структура психіки, несвідоме, поведінка, вищі психічні функції, діяльність	Структуралізм, функціоналізм, глибинна психологія, біхевіоризм, гештальтпсихологія, радянська психологія
	Подальший розвиток наукових шкіл 40-60-ті роки 20 ст.	Особистість, пізнавальні процеси, інтелект, етапи переробки інформації	Екзистенційна, гуманістична, когнітивна психологія
	Сучасна психологія 60-ті роки 20 ст.	Розвиток предмету психології в рамках окремих наукових психологічних шкіл	Об'єднання, синтез найбільших досягнень окремих психологічних шкіл

3. Методи історії психології

Методи, які використовуються в історико-психологічних дослідження відрізняються від методів загальної психології (спостереження, тестування, експеримент). Дослідники історії психології розробляють власні методи, або запозичають з інших суміжних дисциплін (історії, соціології).

Виділяють наступні методи історії психології:

- 1). Історико-генетичний або теоретичної реконструкції - вивчення та описання ідей минулого, без яких неможливо врахування загальної логіки розвитку в певний історичний період. Результатом дослідження з використанням методу теоретичної реконструкції є ретроспективне відтворення наукових концепцій, проблем, методів в їх історичній послідовності у відповідності з логікою предмету.
- 2). Історико-функційний - аналізується наступний розвиток наукових ідей про психіку.
- 3). Біографічний та автобіографічний методи - дозволяють виявити можливі причини та умови формування наукових поглядів вченого, етапи наукової праці. У зарубіжній науці найбільш цікава із робіт такого роду є серія „Історія психології в автобіографіях” під ред. К. Мерчісона (1930-1967 рр., Т. 1-4) і Е. Борінга (1967-1974 рр., Т. 5-6). У вітчизняній психології книга А.Р. Лурії „Етапи пройденого шляху. Наукова автобіографія” (1982 р.).
- 4). Систематизація психологічних висловлювань.
- 5). Метод інтерв'ю за допомогою якого вивчаються творчі механізми процесу зародження наукового знання, генезис наукових інтересів і

т.д. Прикладом використання цього методу в історії психології є бесіди американського психолога Р. Івенса з К. Юнгом, Е. Фроммом. Із вітчизняних дослідників цим методом користувалися В. Умріхін, М.О. Данілічева. До 100-річчя О.М. Леонтьєва (1903-2003 рр.) був зібраний матеріал 40 інтерв'ю з відомими психологами, учнями О.М. Леонтьєва, в яких відтворюється історія створеної ним школи.

6). Методи категоріального аналізу – врахування соціально-історичних умов, що вплинули на появу та розвиток певної наукової школи, також вивчення ідеогенезису, когнітивного стилю, соціальної перцепції та інших детермінант, що обумовили появу значимих для психології ідей. Методи категоріального аналізу запропоновані істориком науки М. Блоком.

7). Вивчення наукових шкіл – дослідження внутрішніх аспектів та особливостей певної школи, розроблених нею способів продукування наукових знань, характеру наукового спілкування між представниками школи, схожість та відмінність їх думок, оцінок, критики.

8). Вивчення архівних матеріалів – пошук наукових праць та їх коментування, забезпечення їх зносками та примітками.

9). Аналіз наукових посилань – встановлення частоти цитування наукових праць з метою отримання відомостей про зв'язок між науковими напрямками, про актуальний стан науки та про тенденції її розвитку.

4. Основні фактори та принципи, що визначають розвиток психології

Аналіз розвитку психологічних знань потребує вивчення історичного фону, який визначають такі основні фактори:

- 1) Когнітивні – загальні умови та закони наукового пізнання.
- 2) Соціально-культурні – впливають на вибір проблеми, а також на характер її рішення.
- 3) Фактор взаємозв'язку психології із іншими науками – характеризує її розвиток на всіх етапах історії. Вплив математики, фізики, астрономії, мовознавства, фізіології, біології, етнографії, логіки та ін. наук на психологію різнобічний. По-перше, в рамках цих наук накопичувалися знання про психічні явища. По-друге, в психології використовувалися методи цих наук, н-д: В. Вундт запозичив експеримент із фізіології органів чуття, психофізики і психометрії. По-третє, відбувалося використання наукової методології. Так, розвиток механіки в ХУІІ – ХУІІІ ст. обумовив виникнення механістичної моделі поведінки тварин (і людини) Р. Декартом, механістичної концепції асоціацій Д. Гартлі.

Принципи, що визначають розвиток психології:

- 1) **Принцип історизму** – розглядає певний відрізок минулого у всій повноті його змісту, в системі відповідних соціокультурних умов. У відповідності з цим принципом здійснюється оцінка минулого. В ній виявляється те нове, що містить в собі знання, яке розглядається у порівнянні з попереднім етапом.

Порушенням принципу історизму у розумінні минулого є презентизм та антикваризм.

Презентизм має значення для сучасного етапу розвитку науки, орієнтується лише на виділення таких фрагментів, які відповідають сучасним поглядом. Призводить до модернізації історичного процесу.

Антикваризм – протилежний попередньому, так як розглядає минуле, історію не співвідносячи до завдань сучасності. Проста реєстрація подій у їх часовій послідовності.

2) Соціально-політичний – включення психологічних концепцій в контекст соціального життя означає в той же час і перевірку їх істинності критерієм соціальної практики. Ідеологічна сутність вказує на відповідальність вченого у зв'язку з роллю, яку виконує психологічна наука в житті суспільства.

3) Об'єктивізму – розглядає наукові концепції поза їх реальною роллю в житті суспільства.

4) Суб'єктивізму – призводить до одностороннього уявлення про шляхи розвитку науки, проявляється в оцінці минулого, односторонньому підході до відбирання матеріалу, у замовчуванні деяких фактів чи діяльності.

5) Детермінізму – розкриття способу причинного пояснення психічного як обумовленого факторами, що його породжують. Був введений М.Г. Ярошевським. В історії представлені різні типи детермінізму: передмеханістичний, механістичний, біодетермінізм, психодетермінізм, соціодетермінізм.

6) Культурологічний – значення історії культури для становлення психологічних знань. На певних етапах розвитку культури на перший план виходить художнє бачення, художній інсайт, і лише згодом він трансформується в наукову гіпотезу й теорію.

7) Вчинковий принцип – дає змогу бачити логічну структуру психології, будувати її систему. Відкривається можливість показати дійсні зв'язки психології з іншими формами людської свідомості. Вчинок виступає також загальним феноменом людської культури. Зрозуміти історично усвідомлювані форми вчинку означає зрозуміти якісно відмінні етапи становлення самої психології, зрозуміти її історію.

Рекомендована література

1. Ждан А.Н. История психологии от античности до наших дней / А.Н. Ждан. – М., 1990.
2. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.
3. Петровский А.В. История и теория психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. - Ростов н/д: Феникс, 1996.
4. Шульц Д. История современной психологии / Д. Шульц, С.Є. Шульц. – СПб: Евразия, 1998.
5. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.
6. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М., 1985.
7. Ярошевский М.Г. Краткий курс истории психологии / М.Г. Ярошевский. - М.: Междунар. пед. акад., 1995.

ЛЕКЦІЯ №2

МІФОЛОГІЧНА І НАРОДНА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЯ В СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

План

1. Формування первісних уявлень про душу. Виникнення і суть анімізму.
2. Душа у віруваннях стародавніх єгиптян.
3. Психологія Стародавнього Китаю.
4. Психологія самовдосконалення. Релігійні ідеї Стародавньої Індії.
5. Старослов'янські міфологічні вірування в душу.

1. Формування первісних уявлень про душу. Виникнення і суть анімізму

Відтворення первісних форм уявлень про душу в ранні періоди людської історії стає можливим на основі аналізу археологічних даних, старовинних ритуалів, даних фольклору, первісного мистецтва. З того віддаленого часу, коли люди ще не мали ніякого поняття про будову свого тіла, прийшли до того уявлення, що їхнє мислення і відчуття є діяльністю не їхнього тіла, а якогось особливого начала – душі, що перебувало в цьому тілі і залишало його при смерті. Душа визнається існуючою у всіх природних тілах, явищах та визначає їхні метаморфози. Такий рівень розуміння природи і самої душі було названо *анімізмом*.

Вперше термін «анімізм» запропонував німецький вчений Г. Шталь, під яким розумів вчення про безособове життєве начало – душу, яка зумовлює життєві процеси і є скульптором тіла.

Стародавні люди поділяли душу на два види:

1) *особиста душа* - людський образ, який нагадує повітря, пару, тінь. Така душа входить в тіло і виходить з нього, здатна відвідувати тіла інших людей, тварин і навіть неживих речей, оволодіваючи ними, впливаючи на них, виступала причиною життя;

2) *тілесна душа* - може переходити в навколишнє середовище: в одяг, прикраси, зброю, житло. Органи в яких містилася тілесна душа у різних народів були різними: нирки, кров, волосся, нігті, слина, поцілунок – акт змішування душ. Первісні народи вірували в те, що, одягаючи хутро тварини, перо птаха, навіть маску, що відтворює певну тварину, вони разом з цим набувають властивостей цих тварин.

Тісно пов'язаним із анімізмом були вірування *метемпсихоз* (як віра у здатність душі виходити із тіла і повертатися у нього) та *метаморфоза* (віра у послідовне втілення душі в різні істоти і предмети).

В Стародавньому світі існували *вікові ініціації* – система обрядів, пов'язаних з переходом юнаків і дівчат до рангу дорослої людини. Поза ініціацією людина залишається незрілою в свідомості спільності, хоч біологічно вже є дорослою.

2. Душа у віруваннях стародавніх єгиптян

Джерелами уявлень про душу в Стародавньому Єгипті є тексти, що пов'язані з ритуалами поховань та піклування про душу мертвої людини, а також літературні твори Геродота «Історії», Плутарха «Про Ізиду та Озіріса».

Описання механізму психічної діяльності міститься в єгипетському творі «Пам'ятник мемфійській теології» (кінець 4 тис. до н.е.). Керівником та творителем всього існуючого, вселенським архітектором є бог Птах, щоб люди не планували, не говорили, їх серцями та язиком керує він. Значення органів відчуттів, таке: Боги створили зір очей, слух вух, дихання носу, щоб давали вони повідомлення серцю, а серце дає шлях свідомості.

Це висновок про те, що умовою будь-якої свідомості є діяльність центрального тілесного органу. Птахом створені були всі роботи, всі мистецтва, творіння рук, ходіння ніг, але плани свої він реалізував за допомогою тіла, що діє в силу власної будови, в якій периферичні органи з'єднані з центральним, з якого виходять свідомість і мова.

Для древніх єгиптян явища та сили природи уявлялися втіленням або помешканням різноманітних духів. Смерть розглядалася як перехід до іншого, кращого життя, однак в момент смерті відбувається порушення єдності тіла та душі людини. Душа на певний час покидала тілесну оболонку і вирушала у мандрування в загробному світі.

Суть людини бачилась єгиптянами як сполучення духовного та природного єства, мислительної та фізичної сили. Людина складалася

із шести компонентів: тіла (хет), душі (ба), тіні (хайбет), мумії (сах), імені (рен), ка (двійник, невидима схожість). З усіх компонентів «ка» вважається найбільш стародавнім, він народжується разом з людиною, всюди слідує за нею, але не вмирає разом з нею. Цей двійник може жити в могилі, тому її називали «оселею ка», якщо мумію пошкоджено, «ка» переселяється до статуї, яка повинна якомога краще передавати схожість з оригіналом. «Ка» вимагає харчі, які приносять на могилу до покійника. «Ба» зображувалась у вигляді птаха з людською головою і була втіленням розумової частини душі.

3. Психологія Стародавнього Китаю

Китайська стародавня психологія має своїм основним предметом відношення традицій і вчинку, одним з основних понять виступає *гуманність* (Жень), яка є моральним принципом, що визначає відносини між людьми як в суспільстві, так і в сім'ї.

Гармонією між людьми, від якої залежить благо суспільства є *Дао* – це вихідна основа буття, що безпосередньо спрямовує поведінку людини, його можна досягнути не докладаючи великих зусиль, варто лише дотримуватися традиційного ритуалу і церемоній. Китайці сповідували любов до людей, розкриття справжньої природи людини шляхом освіти та самовдосконалення.

Високого успіху досягла древньокитайська медицина, яка в ту далеку епоху перетворилася в цілу систему наукових знань. Традиційна китайська медицина виходила з уявлень про людину як макрокосмос, що відображає гармонію космічних сил та ритмів:

джерел Інь та Янь (жіночого та чоловічого), 5 стихій (5 внутрішніх органів та 5 органів чуття) та різноманітних видів енергії – Ці.

У всіх країнах Сходу вирішальне значення відводилося кровообігу, а основою життя вважалися два початки: рідина крові та повітря. У китайських медичних джерелах («Книга про внутрішнє» 8 ст. до н.е.) головним органом, князем тіла, вважалося серце, а за основу життєвих початків приймається повітряно подібний початок **Ці**, який змішуючись у організмі з іншими складовими частинами, виконує не тільки фізіологічні, а й психічні функції, він повідомляє людині дар мови та рухає думками. Вважали, що думки локалізувалися у серці, а почуття у печінці.

Від медиків пішло вчення про *темперamenti*, за основу якого приймали три елементи: повітряно подібний початок Ці, жовч (інколи кров) та слиз. Відповідно люди, в залежності від переважання одного із елементів, поділялися на декілька типів:

- 1) з переважанням жовчі (чи крові): сильний, хоробрий, схожий з тигром;
- 2) з переважанням Ці: неврівноважений, рухливий, схожий з мавпою;
- 3) з переважанням слизу: повільний, малорухливий, схожий з черепахою.

В стародавньому Китаї великий вплив на розвиток психології мала філософсько-релігійна течія – конфуціанство.

Її засновник **Кун-Фу-Цзи (Конфуцій)** (551 – 479 рр. до н.е.) підкреслював важливість збереження традицій, для цього людина повинна виховувати, вдосконалювати себе у вчинкових

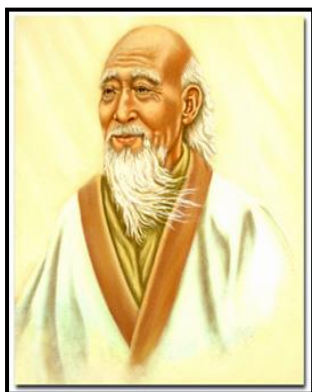
актах, саме тоді вона діятиме згідно з ритуалом, а це є досягненням стану середини, стану гармонії, розквіту всього існуючого. Щира людина – результат самотворення, самовиховання. Початок для досягнення стану середини і гармонії – шана у відношенні до батьків. Моральні правила для буденного життя Кун-Фу-Цзи відобразив у творі Книга про шанування батьків.

Філософ вказував, що поява характерологічних рівнів психіки головним чином залежить від виховання. Людина не народжується зі знаннями, вона їх отримує в результаті навчання. Сутність душі натуральна за своїм характером, вона досконала в собі, але в складностях життя вона забруднюється. Звільнення душі від цього бруду є шляхом самовдосконалення.

В житті Конфуцій утримувався від чотирьох речей:

- не вдавався до пустих роздумів;
- не був категоричний у своїх судженнях;
- не виявляв впертості;
- не думав про себе особисто.

Конфуцій надавав великого значення музиці – найкращому засобу зміни поганої вдачі та звичок, а головну роль відводив етикету

– правилам благопристойності в різних життєвих ситуація.

Стародавній китайський філософ **Лао-Цзи** (579-499 рр. до н.е.) у відношенні до принципу Дао висуває *теорію нероблення*, що має своєю метою досягнення спокою. Утримання від змін,

від володіння речами, знецінення вольових зусиль, пропагування безпристрасності, повернення до Дао робить людину досконалою, справедливою, благородною.

Сюнь-Цзи (приб. 298-238 рр. до н.е.), заперечував вродженість таких позитивних моральних якостей, як співпереживання, скромність та ін. Філософ вважав, що людина від природи зла, а доброта – це продукт виховання,

якщо було б навпаки, то людей не треба було виховувати, для чого прагнути до того, що вже є у тобі. Характер людини схожий до глечика, що виробляється майстром з глини.

Мо-Цзи (480-400 рр. або 475-395 рр. до н.е.) у своєму «Каноні» висуває і обґрунтовує вперше в китайській науці категорії Гу (причина) та Аей (подібність, аналогія). Твердить, що на основі минулого пізнаємо майбутнє, на основі ясного пізнаємо приховане. Він сповідав принцип

загальної любові, критикував конфуціанство, виступав проти вродженого знання, справжні знання – це тільки одержані в процесі практичної діяльності. Речі, які існують навколо нас, мають об'єктивний характер і незалежні від нашої свідомості. Людська свідомість виникає в результаті діяльності органів відчуття та мислення.

Отже, головні ідеї китайської психології: гуманність, доброта і щирість. Але китайці не обійшли своєю увагою і такі важливі теми світової психології як почуття (чуттєвість, чутливість),

самосвідомість, моральна поведінка, сприйняття і уява (уявлення). Надають також велике значення почуттям, які, на думку китайських мудреців, належать і зовнішньому світі. Для китайців завжди думка повинна бути сердечною, пронизаною почуттями, чим сильніше почуття, тим ясніша свідомість.

4. Психологія самовдосконалення. Релігійно-філософські ідеї Стародавньої Індії

Головною ідеєю в стародавній Індії виступала людина, яка пізнавала себе, свої діяльнісні можливості. Найперше вона звернулася до чуттєвих властивостей своєї психіки, щоб одержати насолоду від їх функціонування. Для людини відкрився великий світ відчуттів. Фантазія доповнювала обмежені можливості психофізіології органів чуття і виводила на простір максималістичного бачення і переживання предметно-чуттєвого світу.

Позитивні відчуття кликали до себе людину. Вона створювала своїх героїв та богів, які перебували, зокрема в стані еротичної насолоди величезну кількість років. Психологія набувала фантастичного вираження. Метою такого *самовдосконалення* було володіння душею і тілом, що передбачало опору на детально розкриті психологічні механізми. Вдосконалення має остаточною метою злиття з вищим буттям – *Брахманом*, якого можна досягти важким подоланням своєї природи, спрямованої до чуттєвого світу.

Провідна лінія в психології Стародавньої Індії – вчинок як оволодіння тілом і духом для досягнення вищого рівня буття, а саме

стану *нірвани*. Цей стан є значною концентрацією психічних зусиль людини в її спробах абстрагуватися від зовнішнього світу з його просторово-часовою нескінченністю і від багатоманітності психічних проявів, не знехтувавши ними, а надавши їм буттєвого смислу.

В Індії проблема душі розглядалася перш за все як етична з точки зору правильної поведінки, самовдосконалення особистості, досягнення блаженства. Загальноприйнятими були догмати про переселення душ. В цьому руслі складався основний зміст виниклих в 6 ст. до н.е. релігійних учінь джайнізму та буддизму. Вирішуючи етичні проблеми, обидва напрямки виражали певні погляди на душевні явища в їх відношенні до тілесних. **Джайнізм** вважав тіло джерелом неволі душі. **Буддизм** заперечував душу як особливу сутність: психічне – потік неповторних миттєвостей, змінюючих один одного станів.

Величезний вплив на розвиток філософії та психології мав буддизм, що виник у 4 ст. до н.е.

Будда Шакьямуні (принц Сідхартха Гуатама, 566-476 рр. до н.е.) – першозасновник буддизму. Будда в перекладі означає Просвітлений.

Ядро поглядів Будди складає *чотири благородних істини*:

- істина страждання;
- істина причини;
- істина звільнення;
- істина шляху.

Істина страждання – все у світі минає, не має постійної субстанції і тому повне скорботи. Істина причини – причиною страждання є жадання буття, бажання, пристрасті, потяги. Істина звільнення – звільнитися від страждань можна лише відмовившись від бажань, пригнітивши в собі пристрасті. Істина шляху – для досягнення спасіння необхідно виключитися з кола перевтілень, досягнути стану нірвани.

Філософські школи Санкхья, Веданта, Йога, Міманса, Ньяя, Вайшемика також підкоряли вивчення душі метафізико-етичним завданням.

Веданта розвивала суб'єктивно-ідеалістичні тенденції. Істинне Я – це не тіло, не суб'єкт як носій вражень у стані неспання чи уві сні, а особлива інтуїтивна свідомість. В ньому суб'єкт і об'єкт, зовнішнє та внутрішнє не відрізняються.

Інша школа – **Йога** – вчила, що для досягнення істинного пізнання необхідно подавити всі види психічної діяльності, що його затемняють. Йога виробила систему прийомів (так званий 8-річний шлях), що включала спочатку регуляцію тілесних функцій (поза, дихання та ін.), а потім і внутрішніх психічних актів – увагу і мислення. Прагнення вирішити етичні питання визначало великий інтерес до психології індивіда. Розроблялися спеціальні прийоми розрізнення психічних станів і навіть керування ними.

В основі ряду індійських теорій розумової діяльності лежить ідея нерозривного зв'язку органу пізнання з об'єктом пізнання. Ці теорії розглядали декілька форм зв'язку органа відчуття з об'єктом. Так, **Ньяїкі** виділяли:

- 1) спілкування з усіма індивідуальними об'єктами даного класу;
- 2) спілкування з об'єктом через його образ, що оживляється у пам'яті;
- 3) спілкування з найтоншими минулими та майбутніми об'єктами, що викликається шляхом заглибленого розмірковування.

Перший спосіб – споглядання загального; другий спосіб – асоціація (зорове сприймання сандалового дерева викликає спілкування з його запахом), третій спосіб – йогівське сприймання. Пізнавальний акт тлумачився як такий, що не тільки спрямований на яку-небудь об'єктивну сферу, але й не відокремлений від неї. Те, що пізнається може з'явитися тільки разом з вкладеним у нього пізнавальним.

В індійській літературі здавна розрізняли *дві форми сприймання*: 1) невизначене (нірвікалпа); 2) визначене (савікалпа). Перше – чисто сенсорне, що дає безпосереднє уявлення про предмет при його контакті з органом, друге – розчленоване, що втілюється у мовних структурах.

Представники школи **Веданта** розуміли під невизначеним сприйманням хаотичну масу чуттєвих вражень, в яких не міститься ні індивідуального, ні загального. Сприймання стає визначеним завдяки розумінню. **Буддисти** стверджували, що певне сприйняття – це вже не сприймання, так як воно зіпсоване впливом інтелекту, що підводить його у практичних цілях під категорію субстанції роду. Слово як похідний знак багатства об'єктів викривляє образ, заважає сприйняттю речі в її неповторності.

Значне місце у психологічних вченнях індусів займало питання про ілюзії сприймання, галюцинації, сновидіння, а також можливостях особливого, надчуттєвого сприймання, що вивчалось Йогою. Сновидіння є не що інше, як свого роду галюцинації, що представляють оживлення підсвідомих вражень, що викликані попереднім сприйманням.

Найбільшим предметом роздумів у індусів було *поняття «Я»*, в його різних формах: як можливо пізнання суб'єктом діяльності власного розуму, усвідомлюється при сприйманні тільки об'єкт чи також сам психічний акт, чи відповідає свідомість самосвідомості, досліджується «Я» безпосередньо чи через його прояви у мисленні, почутті.

Існував і протилежний погляд на поняття «Я». Вчення **Локайти** (чарваків) відкидало таке поняття як самостійної сутності. Вважали, що органи відчуттів нам нічого не говорять про «Я», а непряме значення, що отримане шляхом висновків, не може бути достовірним. Свідомість – побічний продукт чотирьох основних елементів природи. Вони поєднували свідомість з організмом в цілому, з життєвою силою (загально біологічний початок), діяльністю органів відчуттів, з манасом (з психічним у широкому значенні слова).

5. Старослов'янські міфологічні вірування в душу

Древні слов'яни уявляли душу в різних образах. Найпоширенішим серед цих уявлень було уявлення душі у вигляді *вогню*, який мав своїм предметом таку творчу силу, без якої неможливе життя на землі. Різні прояви психічної діяльності

уподібнюються вогню, що знаходить вияв у відповідних епітетах: почуття гаряче, тепле, полум'яне; любов і ворожнеча то запалюються, то згасають. Бог-громовник створює першу людину і запалює вогонь у її домашньому вогнищі. Мано, болотні вогні, і ті, що світяться на могилах, визнаються за душі померлих. Кожна людина, народжуючись на світ, отримує свою свічку, при смерті свічка згасає.

Уявлення душі *зіркою* – походить від уявлення душі як вогню, бо вважались іскрами вогню, тому й смерть уподібнювалась падаючій зірці, яка швидко згасає. Кожна людина мала на небі свою зірку, а з її падіння припинялося життя.

Слов'янські племена уявляли душу також у вигляді *диму, пари, вітру, тіні*. Якщо в трубі гуде вітер – це прикмета, що в хаті з'явилась душа, яку послано на землю для каяття.

Існували уявлення душі у *тваринних образах*, а саме у вигляді комах і птахів. Душа померлого з'являється перед своїми рідними у вигляді метелика і літає навколо свічки. Душі померлих до поховання померлого сидять у вигляді птахів на димових трубах. З глибокої давнини в Україні вірили, що душа покійника протягом 40 днів літає у невідомому світі і з'являється у своєму домі щоночі, де вона у вигляді голубки купається у поставленій для неї воді. Могили посипають хлібними зернами, щоб годувати пташок небесних.

Існувало уявлення людини про душу в *образі людини*. У старовинному іконному живописі можна знайти зображення душі у вигляді немовляти, яке виходить з уст покійника разом з його останнім подихом. Лелека своїм довгим дзьобом дістає із криниці малятко – душу, приносить її в оселю, де має народитись дитина.

Образи русалок репрезентували душі людей, які самі згубили себе і не були поховані. Живі спілкуються з мертвими як з живими. Для русалок кладуть на вікна гарячий хліб, щоб вони насичувалися його паром. Померлі матері приходять уночі до своїх дітей, миють їх, розчісують, годують, встигаючи все це зробити до крику півнів.

О.М. Афанасьєв аналізуючи фольклорний матеріал, вказує на цікаву особливість тіней померлих, які розділяють долю стихійних духів у середовищі. В зимовий період, скуті холоднечею, морозами, вони ціпеніють, впадають у тривалий сон, як і всі творчі сили природи. Весною з відродженням Сонця і Бога-громовика душі пробуджуються до нового життя. Взимку, коли покійники страждають від холоду, серед двору запалюють вогнище: померлі батьки можуть зігрітися на тому світі. Весною, коли відмикається небо, душі померлих спілкуються з живими, відвідують родичів і знайомих, п'ють, їдять і радіють разом з ними.

Рекомендована література

1. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу та середніх віків / В.А. Роменець. – К., 1983.
2. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К., 1978.
3. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.
4. Ярошевский М.Г. Краткий курс истории психологии / М.Г. Ярошевский. - М.: Междунар. пед. акад., 1995.
5. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.

ЛЕКЦІЯ №3

АНТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

План

1. Уявлення про душу філософів Мілетської школи.
2. Розуміння природи душі Гераклітом.
3. Природньонаукові та психофізіологічні уявлення.
4. Поняття про душу у вченні Анаксагора та Демокріта.
5. Філософсько-психологічна система Сократа - Платона.
6. Вчення Арістотеля про душу.
7. Психологічні погляди стоїків.
8. Вчення Епікура про душу.

1. Уявлення про душу філософів Мілетської школи

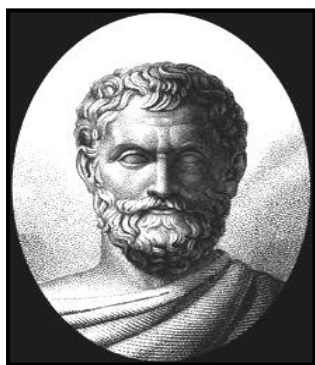
VII-VI ст. до нашої ери є період руйнування первісного суспільства і переходу до рабовласницького устрою. Корінні зміни в суспільному устрої життя привели до істотних змін в області мислення. Ці зміни полягали в переході від релігійно-міфологічних уявлень про світ до зародження наукових знань.

Першими провідними центрами давньогрецької культури та науки були міста Мілет і Ефес. Назви цих міст носили і перші філософські школи.

Початок наукового світогляду пов'язують з Мілетською школою, яка існувала в VII-VI ст. до н.е. Її представниками були **Фалес, Анаксимандр, Анаксімен**. Їм першим належить заслуга у виділенні психіки або душі з матеріальних явищ.

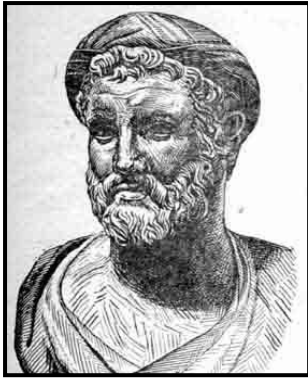

Загальним для філософів Мілетської школи є положення про те, що всі речі та явища навколишнього світу характеризуються єдністю свого походження, а різноманіття світу є лише різні стани єдиного матеріального початку, першооснови або першоматерії. Це положення поширювалося древніми мислителями і на область психічного, вони вважали, що матеріальне і духовне, тілесне і психічне за своєю першоосновою єдині; відмінність між ними тільки феноменальна, а не субстаціональна, тобто станом, прояву і вираженню цього першоджерела. Різниця ж між поглядами вчених цієї школи полягала в тому, який вид конкретної матерії брав кожен з цих філософів за першооснову світобудови.

Фалес (624-547 рр. до н.е.) вважав, що вода є першооснова всього сущого, і все навколишнє являє собою різні перехідні стани цієї першооснови. Душа є також особливий стан води. Суттєвою характеристикою душі є здатність надавати тілу рух, вона є те, що заставляє рухатися. Ця здатність надавати речам рух властива всьому. Душа приписувалася, наприклад, і магніту і янтарю, оскільки ті мають силу тяжіння.

Розглядаючи душу у зв'язку з тілесною організацією, Фалес ставив психічні стани в залежність від фізичного здоров'я тіла. Ті люди, у кого тіло здорове, мають і кращі душевні здібності і таланти, а також, володіють великими можливостями знайти щастя.

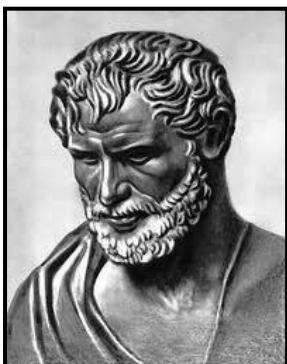
Анаксимандр (610-547 рр. до н.е.) визначає за джерело всіх речей *апейрон* - такий стан матерії, який не має якісної визначеності, але який завдяки своєму внутрішньому розвитку і поєднанню породжує різноманіття світу.

Анаксимандр був першим з древніх філософів, хто здійснив спробу пояснити виникнення і походження людини й живих істот. Йому, мабуть, першому належить ідея зародження живого з неживого. Виникнення органічного світу уявлялося Анаксимандру наступним чином: під дією сонячних променів із землі випаровується волога, з згустку якої виникають рослини. З рослин розвиваються тварини, а з тварин - людина. Згідно філософу, людина походить від риб. Головна ознака, яка відрізняє людину від тварини, полягає у більш тривалому терміні годування дитини грудьми і в більш тривалому догляді за нею.

На відміну від Фалеса і Анаксимандра, інший філософ Мілетської школи **Анаксимен** (588-522 рр. до н.е.) за першооснову всього існуючого визначає повітря. Повітряну природу має і душа, а її головною функцією виступає дихання.

2. Розуміння природи душі Гераклітом

Давньогрецький філософ з Ефеса **Геракліт** (530-470 рр. до н.е.) розглядає душу як особливий перехідний стан вогняного початку в організмі - *Психеї*.

Слід підкреслити, що введена Гераклітом назва для позначення психічної реальності була першим власне психологічним терміном. На його основі у 1590 р. Гокленіусом буде запропонований термін психологія, який, починаючи з робіт Х. Вольфа Емпірична психологія (1732 р.) і Раціональна психологія (1734 р.) стане загальноживаним для позначення науки, яка вивчає психіку людини.

Гераклітом було дано не тільки загальне уявлення про *Психею* та її природу, він також спробував виділити і охарактеризувати окремі сторони душі.

Велике значення він надавав почуттям, а серед них особливо зору та слуху. Опції зору і слуху ставилися в залежність від загального стану душі і самих органів почуттів.

Хоча Геракліт відводив почуттям важливе місце в пізнанні, однак, провідним у людини визначає розум, оскільки органи чуття дозволяють встановити лише очевидну гармонію природи, тоді як розум, спираючись на почуття, відкриває її внутрішні закони. Думка людини саморозвивається, переходячи від однієї істини до іншої. Основна мета пізнання полягає в тому, щоб, відкривати істини, прислухатися до голосу природи і вчиняти по її законам.

Досить докладно розглядаються Гераклітом спонукальні сили, потяги, потреби. На думку Геракліта, потреби живих істот визначаються умовами їх життя: свині бруду радіють, осли - золоту воліють соломі, птиці в пилу або золі купаються, морська вода - для риб придатна ... Вказуючи на залежність пережитих станів організму від попередніх, філософ підкреслює, що пов'язані з потребами почуття задоволення і незадоволення пізнаються через свою

протилежність. Голод приємним робить насичення, втома - відпочинок, хвороба-здоров'я.

Зловживання нижчими потребами послаблює Психею. Помірність у задоволенні потреб сприяє розвитку і вдосконалення інтелектуальних здібностей людини.

Щастя людини, за Гераклітом, полягає не в захопленні тілесними задоволеннями, а в тому, щоб виходити з голосу розуму, що дозволяє людині проявляти поведінку, будучи в гармонії з природою, які пов'язані з розумінням законів необхідності (Логосу).

Головним в людині є характер, зрозумілий Гераклітом як рок, як чільний психологічний фактор, що визначає долю людини протягом всього його життя.

3. Природнонаукові та психофізіологічні уявлення

Питання про природу душі, її зовнішньої обумовленості і тілесних основах, ставились в давні часи не тільки філософами, а й представниками медицини.

З найдавніших представників особливо виділяється найбільший лікар і філософ античної епохи **Алкмеон** (VI-V ст..ст. до н.е.), відомий в історії психології як засновник принципу нервізму. Він першим пов'язав психіку з роботою головного мозку і нервовою системою в цілому.

Практика розтину трупів у наукових цілях дозволила Алкмеону дати перше систематичне описання загальної будови тіла і функцій організму. При вивченні окремих систем організму, у тому числі

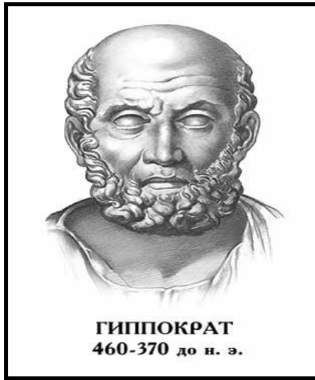
мозку і нервової системи, Алкмеон виявив наявність провідників, що йдуть від мозку до органів чуття. Ним було встановлено, що мозок, органи чуття та відкриті ним провідники є як у людини, так і у тварин, а отже, і тим і іншим повинні бути властиві переживання, відчуття і сприймання.

Розглядаючи відчуття як вихідну форму пізнавальної діяльності, Алкмеон вперше намагається описати умови виникнення відчуттів і формулює в зв'язку з цим **правило подібності** в якості пояснювального принципу чутливості. Згідно Алкмеону, для виникнення якого-небудь відчуття необхідна однорідність фізичної природи зовнішнього подразника і органів чуття. Наприклад, око, на думку вченого, являє собою поєднання вогню або вогню і вологи, тому воно здатне сприймати лише вогняне і світле. Вуха наповнені повітряною масою, яка здригається під впливом коливань зовнішнього повітряного середовища.

Принцип подібності поширювався Алкмеоном не тільки на відчуття і сприймання, а й на емоційні переживання. Якщо людина зустрічає собі подібну, це викликає у неї почуття приємного, задоволення, і навпаки, відсутність схожості або подібності в людях приводить до виникнення у неї неприємних відчуттів.

Рівні життєдіяльності (пильнування, сон і смерть) зв'язувалися Алкмеоном з особливостями динаміки і переміщень крові в тілі. Приплив крові в жили викликає пробудження, відплив крові від жил веде до сну, а повний відтік крові призводить до смерті організму. Загальний ж стан організму, його фізичне здоров'я визначаються співвідношенням чотирьох стихій - води, землі, повітря та вогню, що

є будівельним матеріалом тіла. Правильна координація, рівновага, гармонія цих чотирьох елементів забезпечують фізичне здоров'я тіла і бадьорість духу людини. Порушення рівноваги веде до різних хвороб і в самому гіршому випадку - до загибелі.

Давньогрецький лікар **Гіппократ** (460-370 рр. до н.е.) вважав, що світ утворюється з чотирьох стихій. Подібно до всіх інших тіл, організм людини також являє собою суміш чотирьох початків (землі, води, повітря, вогню), але пов'язаних в певній пропорції. Гармонійне

поєднання стихій обумовлює фізичне здоров'я людини. Проте в результаті зовнішніх впливів (клімат, зміна пори року, умови життя, характер вживаної їжі і т.д.) пропорція стихій може порушуватися і викликати у людини хвороби.

Варіації в пропорції стихій у окремих людей, лежать в основі відмінностей між людьми в їх конституційних особливостях, загальної активності і рухливості, душевних здібностях, схильностях і характерові. Безпосередньо ці відмінності зв'язувалися Гіппократом з наявними в організмі чотирма видами рідини (кров, слиз, жовта і чорна жовч), в яких різною мірою представлені основні чотири стихії. Міра переважання якої-небудь з названих рідин в їх суміші і обумовлює основні чотири типи людей - сангвініки, холерики, флегматики і меланхоліки.

Виділенням чотирьох типів темпераменту і характеру Гіппократ увійшов в історію психології як основоположник диференційно-психологічного підходу до вивчення людей.

Античний філософ і лікар **Емпедокл** (490-430 рр. до н.е.) вказував, що першоелементами світобудови є не одна якась стихія, а чотири - земля, вода, повітря, вогонь. Світ утворюється в результаті механічного поєднання вічних, незмінних й інертних за своєю природою стихій під впливом двох світоутворюючих сил: Кохання або Дружба і Ненависть або Ворожнеча.

Сік рослин і кров у тварин і людини є провідна структура організму, і саме кров і сік завдяки найбільш досконалому поєднанню в них стихій розглядалися Емпедоклом як носій душевних, психічних функцій. Психічне приписувалося філософом не тільки тваринам і людині, а й рослинам (біопсихізм).

На думку філософа, у людини центром руху крові є серце, тому воно, а не мозок, є органом душі. Кров визначає і відчуття, і почуття, і думки. З кров'ю пов'язані також особливості загальної активності і рухливості людини.

Для виникнення відчуття необхідно, щоб подібне діяло на подібне. У порівнянні з Алкмеоном, Емпедокл вносить нове положення і вчення про механізми сприймання, висуваючи так звану теорію витікань.

Найбільш повно механізм витікань описаний філософом щодо зору. Від зовнішніх предметів йдуть закінчення дрібних частинок, які, проникають в пори органів чуття, викликають образ зовнішнього предмета. Закінчення йдуть не тільки від зовнішніх предметів, а й від самих органів почуттів. Око складається із елементів вогню і води.

Вологі і вогненні елементи, виходячи з пор очей, зустрічаються з витіканнями, що йдуть від зовнішніх тіл, і в результаті зіткнення породжуються образи сприйманого предмета. Таким чином, зіткнення йдуть назустріч двох видів витікань за умови схожості (подібності) їх фізичної природи. Це основний механізм, за допомогою якого утворюються відчуття і сприймання. Принцип подібності і механізм витікань були покладені в основу пояснення кольорового зору.

Представник античної медицини **Гален** (200 - 130 рр. до н.е.) був переконаний в тому, що життя виникає в результаті поступового розвитку природи, а психічне - є породження органічного життя. За основу діяльності і всіх проявів душі Гален визначав кров, яка утвориться в печінці в результаті з'єднання перевареної їжі з повітрям. Далі, через вени вона надходить до серця, а від нього по артеріях розтікається по всьому тілу. На шляху до мозку кров, випаровуючись і очищаючись, перетворюється в психічну пневму.

Органами психіки вважалися печінка, серце і мозок. Кожен з трьох названих органів душі відповідає за певні її функції. Печінка як орган, наповнений неочищеною, холодною, венозною кров'ю, є носієм нижчих проявів душі - спонукань, потягів, потреб. У серці, де кров очищена і тепла, локалізуються емоції, афекти, пристрасті. Мозок, в якому циркулює мозкова кров, продукується і зберігається психічна *пневма*, виступає носієм розуму.

Нервова система, що служить основою анатомічної душі, має деревоподібний вигляд. Нервові шляхи представляють собою джгути, наповнені тією ж речовиною, що і головний мозок. За ним рухається психічна пневма. Гален поділяє нерви на два види: м'які (чутливі), що йдуть до органів почуттів, і тверді (рухові), які підходять до м'язів.

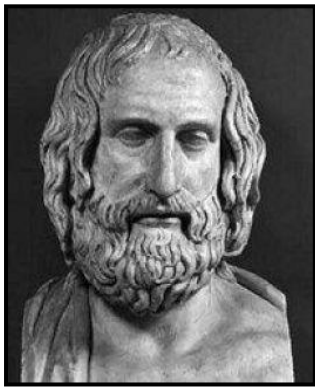
До кожного органу чуття підходить своя особлива пневма - біля очей вона зорова, у вуха - звукова і т.д. Пневма окремих органів почуттів узгоджується або відповідає природі зовнішніх подразників, які діють на них. Фізична, речова однорідність нервів і зовнішніх впливів є умовою, що забезпечує адекватність сприймання. Чутливість кожного органу чуття залежить від того, скільки до нього підходить нервів. Вона буде тим вище, чим більше число нервів, а отже, і пневми, яка підходить до даного сприймаючому органу.

Гален створив оригінальне вчення про довільні і мимовільні рухи. До числа автоматизованих (мимовільних) рухів лікар відносив м'язові скорочення серця, шлунка та інших внутрішніх органів. Всі інші рухи вважалися їм довільними. Від автоматизованих рухів довільні руху відрізняються тим, що вони завжди відбуваються за участю психічної пневми, а стало бути, сприймань, пам'яті і розуму, які виконують керуючу функцію по відношенню до органів руху. При описі механізмів довільних рухів Гален близько підходить до ідеї рефлекторної дуги. Саме Галену ставлять в заслугу зародження рефлекторного принципу у фізіології та психології.

З вченням про рухи пов'язані уявлення Галена про емоції й афекти. Афекти розумілися ним як такі душевні стани, які викликаються змінами крові. Гнів, наприклад, виникає в результаті

підвищення теплоти крові, її кипіння. Стан та динаміка крові зумовлює не лише емоційну сторону душі, а й загальну активність людини, її темперамент і навіть характер. Тип темпераменту залежить від пропорції або переважання артеріальної або венозної крові. Люди з переважанням артеріальної крові більш рухливі, енергійні, мужні і т.п. У кого ж домінує в суміші венозна кров, ті повільні і малорухливі.

4. Поняття про душу у вченні Анаксагора та Демокріта

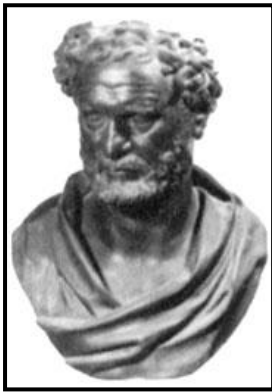

Античний філософ **Анаксагор** (500-428 рр. до н.е.) за основу світу визначає дрібні частки стихій (земля, вода, повітря, вогонь) - *гомеомерії*. Це ще не атоми; гомеомерії ближче до молекул, оскільки за своєю природою вони споріднені тій великій речовині, яка з гомеомерій складається. Усі тіла і предмети являють собою поєднання гомеомерій. Якісна своєрідність речі визначається перевагою будь-яких гомеомерій в їх загальній суміші.

Гомеомерії самі по собі інертні. Їх з'єднання і роз'єднання відбувається завдяки Нусу або Розуму, основне призначення якого полягає в організації та впорядкованості світу. Однак Нус, за Анаксагором, - це не первинна по відношенню до матерії субстанція. Нус є найтоншою і найлегшою речовиною, близькою до повітря. Він проникає всюди, тому все має душу. І рослини, і тварини, і людина утворилися з гомеомерій, раніше розсіяних в повітрі і згодом

прибитих до землі дощем. Спочатку з'явилися рослини, потім тварини, з них - людина.

Анаксагор в якості загального механізму організації психічного висуває не закон подібності, а принцип протилежності. Він вказує, що не можна отримати відчуття теплого, якщо наше тіло і впливаючий на нього предмет однаково теплі. Прісне пізнається через солоне, солодке - через гірке і т.д.

Демокріт (460-370 рр. до н. е.) за першооснову світу визначає атоми (атомарна картина світу). Вони менші по величині, більш легкі, неподільні і не тотожні видимим предметам. Атоми різняться один від одного по величині, формі і положенню або повороту. Головною і необхідною умовою руху

атомів, їх єднання і роз'єднання є порожнеча. Без неї світ був би нерухомим, він прийняв би статично мертвий характер. Тільки завдяки порожнечі атоми можуть знаходитися в постійному русі, а природа і світ в цілому - в його вічному зміні та розвитку.

У результаті механічних процесів з'єднання атомів виникає все, що оточує людину, включаючи і її саму. Життя не є продуктом божественного акту, воно породжується зчепленням вологих і теплих атомів, так тварини виникли з води та мулу. Від тварин утворилась людина. Всі живі істоти безперервно змінюються. З безлічі форм тварин, яких створювала природа, виживали найбільш досконалі. До числа найбільш досконалих тварин і належать людина.

Душа тварин і людини є те, що змушує їх рухатися. Вона тілесної природи і складається з атомів особливого роду, що відрізняються своєю формою і надзвичайною рухливістю.

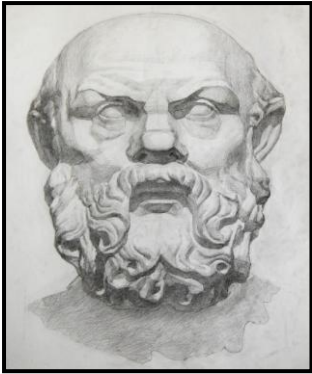
Атоми душі - круглі, гладкі і споріднені атомам вогню. Якщо душевних атомів в організмі стає занадто мало і ця втрата не відновлюється, настає смерть.

Демокріт намагався розкрити природу, умови і механізми виникнення пізнавальних і спонукальних сил людини, визначити їх місце в загальній картині його духовного життя.

В пізнавальну сферу душі включалися відчуття, сприймання і мислення. Первісною формою пізнавальної діяльності Демокріт вважав відчуття і сприймання. На них спирається мислення. Без відчуття і сприймань думки не виникають. Демокріт вважав, що почуття не можуть відобразити сутність речей (наприклад, атомарну структуру тіл). Тільки мислення, що виконує функцію, подібну мікроскопу, дозволяє бачити те, що залишається за межами органів почуттів. Відправними положеннями в поясненні виникнення відчуттів і сприйнять у Демокріта виступає принцип подібності і механізм витікань.

5.Філософсько-психологічна система Сократа - Платона

Сократ (469 - 399 рр. до н.е.) і Платон (427 - 347 рр. до н.е.) вважаються засновниками ідеалістичного напрямку в філософії. У їх філософсько-психологічній системі найбільш чітко проявляється поворот давньогрецької філософії від питань світобудови і натурфілософії до проблем самої людини.

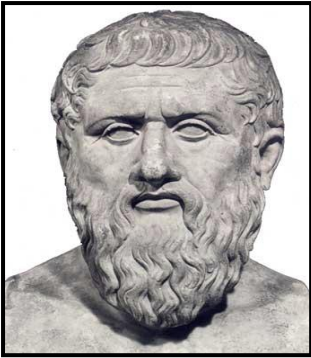

Сократ вважав, що природа і сама людина дана від Бога, і тому філософам немає необхідності втручатися в його творіння. Істинне призначення філософії повинно полягати у розкритті того, як людям слід жити, чим керуватися у повсякденному житті і як впливати на інших. Тому пізнання людини повинно бути направлено на саму себе, на діяльність своєї душі.

Етична система Сократа побудована на прагненні зрозуміти справжнє призначення людини, що виражається в придбанні блага, чеснот, краси, щастя та багатства. Головний принцип, що пронизує цю етичну концепцію - це принцип помірності. Захоплення тілесними насолодами руйнує тіло і пригнічує душевну діяльність. Людина повинна прагнути мати мінімальні потреби, і задовольняти їх треба тільки тоді, коли вони досягають свого вищого напруження. Це наближає людину до богоподібного стану, при якому вона стає відносно вільною від тілесних прагнень, а головне зусилля волі і розуму спрямовує на пошук істини й сенсу життя.

В основі душевної діяльності, на думку Сократа, лежать не відчуття і сприймання, а розуміння, що являє собою пробудження, пожвавлення і пригадування знань, споконвічно закладених в самій душі. У розширенні області пробуджених, вроджених знань за допомогою навідних питань або так званого методу сократівської бесіди, Сократ бачив інтелектуальний розвиток людини.

У більш розгорнутому вигляді ідеї Сократа були представлені в роботах його учня і послідовника Платона.

Основне положення **Платона** полягає в визнанні як істинного буття не матеріального світу, а світу ідей, що представляють собою загальнозначущі ідеальні форми. Кожна з них є чуттєво не сприймана, потворна, безтілесна сутність, не виразна у категоріях числа простору і часу. Ці загальні поняття або ідеї були відірвані Платоном від їх чуттєвої основи і перетворені в самостійні сутності, незалежні як від матеріальних об'єктів, так і від самої людини.

Все суще складається, за Платоном, з трьох сторін: буття, чуттєвого світу й небуття.

Буття становить світ ідей. Небуття - це матеріальний світ, створений богом з чотирьох стихій - води, землі, повітря та вогню. Світ чуттєвих речей являє собою результат проникнення буття в небуття, оскільки всі конкретні речі, з одного боку, причетні до ідеї, бо вони є викривлення подібності або тіні ідей, з іншого - речі причетні до небуття чи матерії, бо вони нею наповнені. Таким чином, чуттєво осягається є об'єднання тілесного зі своїм еталоном, яким є ідеї.

Найвищою ідеєю є ідея блага. Вища ідея блага складає світову душу. Оскільки ж все в світі суперечливе і протилежне, то Платоном вводиться друга світова душа Зла. Ці дві верховні душі і дають начало всього. Крім них, існують, за Платоном, душі зірок, планет, людей, тварин і т.д. Світова душа надає рух і активність космосу. Аналогічну роль виконують душі окремих тіл, живих істот, включаючи і людину. Кожна з названих душ покликана

володарювати і управляти тілом. Таким чином, Платон приписував душам активну функцію.

Душа людини не залежить від тіла. Вона існує до народження, і після смерті окремого тілесного організму, вона може переселитися з одного тіла в інше.

Тіло людини є для душі лише тимчасовим пристанищем. Основне ж її місце перебування в божественних висотах, де вона знаходить спокій та відпочинок від тілесних пристрастей і долучається до світу ідей. Не всім людським душам судилося досягати божественних висот. Душі тих, хто були рабами тілесних прагнень, хто вдавався обжерливості або іншим тілесним надмірностям, через ряд поколінь вироджуються в душі тварин - віслюків, вовків, яструбів і т.д. До висот божественного світу ідей наближаються тільки душі філософів, оскільки лише їм властиве майже повне звільнення від тілесного рабства.

Кожна людина, вважав Платон, прагне до щастя. Але, прагнучи до щастя, людина повинна спочатку отримати знання про нього. Сама по собі душа не продукує ці знання, бо вони існують, на думку філософа, незалежно від речей і людини. Її основна діяльність полягає лише в залученні до ідей світового розуму актом пригадування свого минулого. При цій діяльності, вказував Платон, марно звертатися до органів почуттів або інших тілесним органам, бо органи чуття не дають нам істинного знання. Тому істини доступні тільки розуму, що володіє здатністю оживляти в пам'яті ті чисті ідеї, з якими душа зустрічалась в світі ідей.

Оскільки людські душі через їх різну тілесну навантаженість по-різному споглядали вищі ідеї, то і на землі, занурюючись у нове тіло, вони створюють цілу ієрархію різних по розуму людей. Душа, що побачила в божественному світі більшу частину верховних ідей, вселяється в насіння, з якого народжується філософ. Після філософа за рівнем розумних здібностей йде душа царя або воєначальника, потім державного діяча і т.д.

Поширюючи принцип протилежності на людську душу, Платон вказував, що при з'єднанні з тілом душа в залежності від тісноти зв'язку з ним набуває ряд різних станів від чисто духовних до майже тілесних.

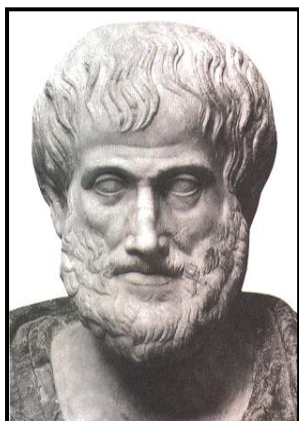
У людині Платон виділяв два рівні душі - вищий і нижчий. Вищий рівень представлений розумною частиною душі. Вона безсмертна, безтілесна, являється основою мудрості і несе керуючу функцію по відношенню до нижчої душі і до всього тіла. Тимчасовим притулком розумної душі є головний мозок.

Нижча душа, в свою чергу, представлена двома частинами або рівнями - нижча благородна частина душі і нижча жадаюча душа. Благородна або палка душа включає в себе область афективних станів і прагнень. З нею пов'язані воля, мужність, хоробрість, безстрашність і т.п. Вона цілком діє за велінням розумної частини душі. Палкій душі властивий більш тісний зв'язок з тілом; поміщається вона в області серця. Жадаюча або нижча душа у власному розумінні слова включає сферу потреб, потягів і пристрастей. Ця частина душі вимагає управління з боку розумної і благородної душі. Локалізована жадаюча душа в печінці.

На основі поділу душі на частини, Платоном дається класифікація індивідуальних характерів, характерів різних народів, форм правління, поділ суспільства на стани. Люди розрізнялися Платоном за ознакою переважання у них тієї чи іншої частини душі. Для мудреців та філософів характерно переважання розумної душі. У хоробрих і мужніх людей домінує благородна душа, а у людей, що віддаються тілесним надмірностям провідною є жадаюча частина душі.

6. Вчення Аристотеля про душу

Питання про душу розглядалося **Аристотелем** (384 - 324 рр. до н.е.) як одне із центральних проблем філософії. Античний мудрець виділив знання про душу в самостійний розділ філософії.

Психологічна концепція Аристотеля була тісно пов'язана з його загально філософським вченням про матерію і форму. Світ і його розвиток розумілися Аристотелем як результат постійного взаємопроникнення двох начал - пасивного (матерії) і активного (форми). Матерія - це все те, що оточує людину і сама людина. Усі конкретні матеріальні речі виникають завдяки формі, що надає їм якісну визначеність.

Формою живої матерії є душа. Душа як форма є суть всього живого, чи будь то рослини, тварини або людина. Душа є активне, діяльне начало в матеріальному тілі, його форма, але не сама речовина або тіло. Виконуючи організуючу, діяльну і керуючу функцію по відношенню до тіла, душа не може існувати без

останнього, так само як існування самого організму неможливо без форми або душі.

Поряд з обґрунтуванням єдності душі і тіла, Аристотель слідом за матеріалістами доводив, що об'єктивним змістом і джерелом психічного є зовнішній світ. Свою конкретизацію це загальне положення знайшло при розкритті механізмів пізнавальних процесів. На думку Аристотеля, чуттєвий образ - це не той самий об'єкт, що сприймається в мініатюрі, а тільки його форма, копія, зліпок з речі без її матерії, подібно до відбитку лещат друку на воску або папері без самої печатки.

Для виникнення сприймання як діяльності, пов'язаної з прийняттям сприймаючим органом форми зовнішнього предмета без його матерії, необхідно, з точки зору Аристотеля, наявність трьох головних умов: 1) впливу об'єкта, 2) проміжного середовища і 3) сприймаючої здібності. Носіями сприймаючої здібності являються органи чуття. До впливу на них зовнішніх тіл, відчуттів як таких не виникає. Актуалізація відчуваючої здатності відбувається тільки в разі контакту органів чуття з зовнішніми предметами через проміжне середовище.

Відчуття і сприймання виступають як вихідні форми пізнавальної діяльності, на основі яких виростають більш складні форми психічного. Чутливі образи - це найперші свідки зовнішнього світу. Аристотель виділяє п'ять основних видів чуттєвості: зір, слух, смак, нюх і дотик.

Згідно Аристотеля, окремі види відчуттів не дають можливості встановлювати відмінності між ними. Зіставлення різних видів

відчуттів між собою припускає щось єдине, до чого різні чуттєві враження могли б відноситися. Цей єдиний орган, в якому повинно відбуватися співвіднесення одних вражень з іншими, був названий Аристотелем загальною чутливістю.

Загальна чутливість - це центральний орган, куди направляються всі відчуття, що виникли при безпосередній взаємодії органів почуттів з зовнішніми предметами. Основними функціями загального почуття є упорядкування, зіставлення, роз'єднання, перебудова чуттєвих образів, співвіднесення минулих вражень із новими.

В якості основного механізму взаємодії відчуттів Аристотель вказував на асоціації. За допомогою асоціацій можуть виникати такі уявлення, які прямим впливом зовнішнього предмету не викликаються. Таким чином, загальне почуття виступає не тільки як орган, де здійснюється синтез відчуттів, але і як орган, в якому виробляються пам'ять, уявлення та уява.

Нероздільними з пізнавальними здібностями душі є інші її специфічні властивості – прагнення і афективні переживання.

Аристотель вважав, що прагнення завжди пов'язані з ціллю. З іншого боку, прагнення визначаються потребами і пов'язаними з ними почуттями задоволення чи невдоволення. Подібно пізнавальним процесам, афективні стани завжди супроводжуються внутрішньо тілесними змінами, а прагнення завершуються зовнішніми руховими актами, що утворюють в кінцевому підсумку цілісну поведінку.

Загальну рухову активність людини Аристотель пов'язував з кров'ю, в якій він бачив основне джерело життєдіяльності організму.

Рухливість і активність людини визначаються різними станами крові, швидкістю її згортання, ступенем її розрідження, теплотою і т.п. Так, наприклад, легка кров властива сангвінікам, важка - меланхолікам, тепла - холерикам, рідка - флегматикам.

Кров розглядалась Аристотелем як матеріальний носій всіх душевних функцій від нижчих до вищих. Розтікаючись по всьому тілу, кров дає життя його органам чуття і м'язам. Через неї вони зв'язуються з серцем, яке виступало центральним органом душі. Що стосується головного мозку, то він розглядався Аристотелем як резервуар для охолодження крові.

Найважливіший розділ в загальній системі уявлень Аристотеля про душу становить його вчення про здібності душі. Аристотель вважає, що душа єдинична, неподільна, але проявляється в трьох основних здібностях, до яких він відносив рослинну, чутливу і розумну.

Рослинні здібності забезпечують харчування і ріст організмів, їх розмноження. Тілесне розвиток відбувається через постійне самовідновлення організму шляхом переробки і уподібнення харчових речовин по своєму складу. Поки їжа не переварена, вона протилежна тілесному складу організму, коли ж вона переварена, вона стає подібною складу живого тіла.

Рослинні функції є основою, на якій виникають і розвиваються здібності чутливої душі. Первинною здатністю виступає дотик, до якого згодом приєднуються фундаментальні види чутливості. Всі види відчуттів, вступаючи у взаємодію, утворюють сенсорні синтези, з якими органічно пов'язуються афективні переживання та прагнення.

Отже, в сферу чутливих здібностей входять відчуття і спонукальні сили. З них виростають розумні здібності, що служать основою формування понять і розуму.

З вчення про три основні здібності душі витікали і педагогічні завдання, які зводилися Аристотелем до розвитку цих трьох здібностей. Розвиток рослинних здібностей формує у людини спритність тіла, силу м'язів, нормальну діяльність різних органів, загальне фізичне здоров'я. Завдяки розвитку чутливих здібностей у людини формується спостережливість, емоційність, мужність, воля і т.д. Розвиток розумних здібностей веде до формування у людини системи знань, розуму та інтелекту в цілому.

Провідне місце в структурі здібностей душі людини відводилося Аристотелем розуму та інтелекту. Однак тільки розум, інтелект і знання, отримані з їх допомогою, прямо не визначали реальної поведінки людини. В області формування характеру, крім інтелекту, повинні мати місце досвід, вправи і научіння вчинкам, а те, яким за змістом буде це научіння, у великій мірі залежить від того середовища, в якій людина живе, від способу життя, який вона веде, від роду діяльності, якою вона займається, від місця, яке вона займає в суспільстві.

7. Психологічні погляди стоїків

Стоїцизм — вчення однієї з найбільш впливових філософських шкіл античності, заснованої близько 300 р. до н.е. Своє ім'я школа отримала від назви портика Стоя Пойкиле (грец. *στοά ποικίλη*, букв.

розписний портик), де засновник стоїцизму, Зенон із Кітіона, вперше виступив в якості самостійного вчителя.

Стоїки вважали логіку, фізику і етику частинами філософії. Відоме їх порівняння філософії з фруктовим садом, де логіка – садова огорожа, фізика – фруктове дерево, а етика – плоди дерева, тобто результат, що базується на певних (зумовлено-визначених) принципах і обмежений певними рамками.

Стоїцизм був впливовим філософським напрямком від епохи раннього еллінізму аж до кінця античного світу. Свій вплив ця школа залишала і на подальші філософські епохи.

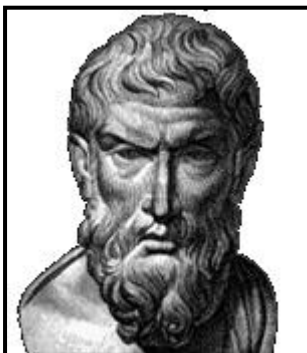
Стоїки вважали, що всі явища космосу пов'язані єдністю свого походження в результаті взаємодії двох світо утворюючих початків - пасивного та активного. Пасивним початком виступає матерія, активним - повітряно-вогняна стихія, названа стоїками *пневмою*. Пневма в її найбільш досконалих проявах і є те, що складає людську душу.

З вищевикладеного видно, що душа людини за своєю природою матеріальна. Вона подібна теплому диханню. В основі своїй душа єдина, але може проявлятися в різних здібностях, кожна з яких визначається різним ступенем розвитку та інтенсивності пневми. Усього стоїками виділяється вісім здібностей душі. Властива людині, як і всьому живого, здатність до розмноження і росту, здатність мови, п'ять основних видів чутливості і *гегемонікон*, що у ролі носія вищої і ведучою здібності, пов'язаної з переробкою всіх вражень в загальні уявлення, поняття, вольові і спонукальні акти.

Від народження гегемонікон подібний до чистого аркушу паперу, записи на якому з'являються в результаті взаємодії людини із зовнішнім світом. Після цього в гегемоніконі відбувається переробка чуттєвих вражень в загальні уявлення, яким стоїки приписували характеристики і ознаки, які притаманні поняттям. Процес формування цих узагальнених уявлень і становить суть мислення.

З мисленням стоїки тісно пов'язували і афективну сторону душі. Афекти розумілися ними як реакції на відхилення в розумовій діяльності, і тому оцінювалися ними як неприродні і хворобливі стани душі, що вимагають не стільки управління ними, скільки повного викорінення та позбавлення від них. У зв'язку з цим стоїки вказували на два можливих шляхи подолання афективних станів. Один з них полягає в усуненні первинного афекту іншим, йому протилежним. Так, наприклад, гнів може бути здоланим страхом. Відомо, що стоїки виділяли чотири основні види афектів - печаль, страх, бажання і задоволення. Печаль і задоволення викликаються, на їх думку, помилковими уявленнями про сьогодення, страх і бажання - хибними уявленнями про майбутнє. Тому другий шлях позбавлення від афектів повинен полягати у тому, щоб за допомогою розуму придбати вірні знання та уявлення про своє сьогодення і майбутнє.

8.Вчення Епікура про душу

Епікур (341 - 271 рр. до н.е.) вважав, що первинною реальністю є матеріальний світ, незалежно від людини. Вихідними елементами всього сущого є атоми. Атоми перебувають у

вічному русі, необхідною умовою якого є порожнеча.

Душа - це те, що надає рух. Представляючи собою найтоншу речовину, душа поширюється по всьому тілу, з яким вона тісно пов'язується. Без тіла душа розсіюється, тіло ж без душі - руйнується.

Душевні атоми - повітряно-вогненної природи. Співвідношення в душі вогняних і повітряних атомів визначає рівень психічної активності. Чим душа ближче до вогню і чим її стан сухіший, тим вище її активність. Переважання в душі повітряних атомів знижує душевну діяльність.

Першою формою психічного є, по Епікуру, не рослинні функції, як це було у Аристотеля, а відчуття і сприймання. У них відбиваються зовнішні предмети і їх властивості. Механізм відчуття і сприймання описувався Епікуром з позицій теорії витікань.

Відчуття і сприймання є вихідним матеріалом, з якого утворюються уявлення. Без відчуттів і сприймань уявлення та пам'ять не виникають. Мислення полягає в тому, щоб порівнювати між собою одиничні й узагальнені образи, які зберігаються пам'яттю і зіставляти їх з знову з враженнями, які поступають. Критерієм істинного знання являється збіг думки з реальністю, яка з достовірністю дана в первинних сприйманнях.

Почуття задоволення і позитивні емоції, на думку Епікура, пов'язані із задоволенням потреб і рівномірним рухом круглих, гладких атомів. Негативні афекти і почуття невдоволення або страждання виникають в тому випадку, якщо потреби організму не задовольняються, а рух атомів нерівномірний, причому самі атоми шорсткуваті і мають крючкоподібну форму.

Спонування, почуття, афекти, переживання розглядалися Епікуром як провідні рушійні сили людини. Тому для філософа представлялося дуже важливим питання про взаємне співвідношення у людини станів задоволення і страждань. Задоволення є придбання спокійного настрою, усунення страждань і тривоги. Для відновлення спокою душі велике значення має задоволення основних природних потреб. Крім цього людина повинна мати чітке уявлення про своє минуле, сьогодення і майбутнє, яке допомагає їй доцільно співвіднести страждання і задоволення в різні періоди життя.

Рекомендована література

1. Ждан А.Н. История психологии от античности до наших дней / А.Н. Ждан. – М., 1990.
2. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.
3. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу та середніх віків / В.А. Роменець. – К., 1983.
4. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.
5. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М., 1985.
6. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Academia, 1996.

ЛЕКЦІЯ №4

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

План

1. Моністичне тлумачення зв'язку тіла і душі.
2. Психологія А. Августина.
3. Психологічні дослідження арабських вчених.
4. Психологічні погляди Ф. Аквінського.
5. Психологічні теорії епохи Відродження.
6. Вчення про душу Ф. Бекона.

1. Моністичне тлумачення зв'язку тіла і душі

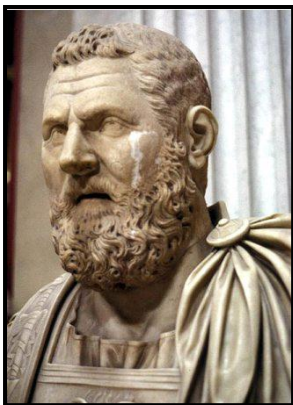
В епоху Середньовіччя складалося поняття про особистість, що розкривалася виходячи з умов буття середньовічної людини, положення індивіда у феодальному суспільстві. Із цього виходили специфічні риси особистості, а особистість взагалі не була носієм індивідуальних якостей (індивідуальне було невиразним). Людина ставала особистістю в тій мірі, в якій грала приписану їй роль. Відображала типове для людини як для члена певної общини. Так рицарськими рисами були – мужність, вірність, сила; для ремісника – добросовісність і порядність.

Спостерігався також інтерес до самопізнання та самосвідомості. Так у IX ст. ірландський вчений **Іоанн Скотт Еріуген** надавав великого значення самосвідомості, засобом якої було внутрішнє почуття.

Епоха Середньовіччя була тісно пов'язаною з Античною епохою. Освіта будувалася на основі вивчення античних авторів – філософів, а також природно-наукових даних Гіппократа, Аристотеля, Галена. Пізніше знання прийшли в занепад, а піднявся авторитет церкви, почалася епоха теологічного імперіалізму.

Систематичний виклад середньовічної антропології було здійснено **Немезієм Емеським** (4-5 ст.ст. н.е.) в трактаті „Про природу людини”. Ця праця тривалий час була найважливішим джерелом середньовічних уявлень про фізичну будову і душевні здібності людини. Пристрасне начало в людській природі підкоряється розуму як досконалішому компоненту людської психіки.

Тертулліан (160-222 рр.) вважає поєднанні плоті і душі таким тісним, що важко сказати, чи плоть носить душу, чи душа плоть, чи плоть вселяється в душу, чи душа в плоть. Завдяки плоті душа насолоджується благами природи, багатствами світу. Через плоть, за допомогою органів чуття душа бачить, слухає, нюхає, має смакове відчуття, дотик. Плоть дає основу для словесного спілкування між людьми. Виразні рухи тіла, проникливий погляд, навіть німі вуста – продукт плоті. За її допомогою людина створює мистецтво, розробляє науки, з нею пов'язуються різні діяння людини, промисловість, заняття посад.

Тертулліан показує зв'язок функціональної і морфологічної єдності душі і тіла, розвиває думку про локалізацію психічної діяльності у відповідних частинах тіла. Вважав, що проблема доброї

та злої поведінки має не космологічний характер, а моральний. Звідси вчення Тертуліана про високе достоїнство плоті. Вона є благородною, а не зневаженою посудиною душі; вона причетна до її краси; вона створена першосутністю. Сама душа набуває тілесних рис, а вся людина разом зі своєю матеріальною природою стає образом і подобою Божими.

Климент Олександрійській називає тіло впорядкованим і прекрасним органом душі. Визначив десять частин і розмістив їх у порядку зростання, які входять до складу людської істоти – тіло, душу, п'ять органів чуття, дар слова, творчу силу, мислительну або духовну здатність.

Оскільки душа через тіло виражає свої стани, то тіло слід вважати головним вираженням душі. Климент зазначає, що за своїми вищими духовними здатностями всі люди мають одну й ту саму природу: для добродійності всі однаково здатні, а жінки так само здатні до досконалості, як і чоловіки.

Він зауважує, що за своїми субстанціональними якостями людина подібна до усіх інших тварин. З піднесенням людини до духовної зрілості вона має здатність удосконалюватися, за допомогою волі, що дає можливість обирати життєвий шлях, самовизначитись.

2. Психологія А. Августина

Цінними для психології є погляди Аврелія Августина - основоположника християнської теології.

Аврелій Августин „Блаженний” (354-430 рр.)

вводить положення Я мислю, значить, я є, живу з якого виводиться тезис про достовірність нашої істоти. Він занурюється у внутрішній світ говорячи про глибину та багатство людської душі. Августин перерахував здібності душі – зовнішні почуття, пам’ять, афект і пристрасть, розум і воля.

У питанні про людську волю Августин виділяв два види волі: тілесну та духовну. Тілесна воля причина гріховних морально порочних ідей. Духовна воля спрямована на життя у душі. Обидві волі борються у душі, розриваючи її. Тільки Бог, без надмірних зусиль з боку самої людини, може перетворити її високomorальну істоту.

Для Августина воля стає вирішальним ядром людського існування: у своїй основі всі види діяльності зовнішніх відчуттів та мислення – це вольові акти.

Також приділяв велику увагу життю почуттів та серця як у філософському пізнанню, так і в морально-практичному житті, особливо у релігійних судженнях. Проблеми власного душевного життя були пов’язані із завданням зрозуміти душу людини у її співвідношенні із вищим світом.

Центральним органом людини вважав не серце, а головний мозок – центр розумової діяльності, почуттів, довільних рухів, а серце – джерело життя. В передньому мозку міститься пізнавальна сила душі, в середньому – пам’ять, у задньому – воля. Патологічні зміни у мозку, його шлуночках пов’язуються з відповідними змінами в органах руху, відчуттях або пригадуванні. Душа діє в цих

шлуночках немовби в органах: вона оживлює все і всім керує, піклуючись про живе тіло.

Функціональна єдність душі і тіла виявляється у сполученні відчуття і руху, здійснюється управління тілом.

Безсмертя душі, за Августином, має відносний характер. Для неї також існує смерть. Помирає вона тоді, коли відокремлюється від першобуття, а смерть тіла трапляється тоді, коли його залишає душа. Смерть душі і тіла, смерть всієї людини буває, коли душа залишає тіло, втративши зв'язок з вищим існуванням.

На перше місце в структурі психічного Августин висуває пам'ять. Через органи чуття людина отримує враження від зовнішнього світу вони складаються в просторій коморі пам'яті, яка вміщує увесь досвід людства, а також окремої людини. Виникнення уявлень пам'яті відбувається на базі мови.

Психіка зберігає душевні почуття не так, як вони здійснювалися, а згідно із законами самої пам'яті. Душевні почуття – бажання, радість, страх і печаль безпосередньо походять із пам'яті: дух, перестраждавши своїх пристрасті, передав їх пам'яті.

Пам'ять зумовлює тотожність людської психіки в різні моменти життя. Августин розглядав проблему часу в психологічному значенні. Минуле, сучасне, і майбутнє – часова троїстість, яка співпадає з троїстісною характеристикою душі такою мірою, що саму природу психічного не можна розглядати поза часом.

Августин знаходить в людській душі 3 форми сприймання відповідно до 3 форм часу: для сучасного минулих предметів людина має пам'ять або пригадування (memoria). Для сучасного сучасних

предметів вона має споглядання (intuitus). Для сучасного майбутніх предметів у неї є сподівання, надія (exspectatio). Вимір часу є виміром не самих предметів, які пройшли вже безповоротне, а тих вражень, які вони справили на людину.

Августин виявляв посилений інтерес до проблем вікової психології. Він показує вікові зміни в душі на основі її виховання: пороками і оманю вона спотворюється, добродетельністю і вихованням у істині вона вдосконалюється. Розгорнуту картину психологічного розвитку людини було викладено Августином в його „Сповіді” – цей твір відверта розмова з читачем про найінтимніші переживання автора в процесі його духовного становлення.

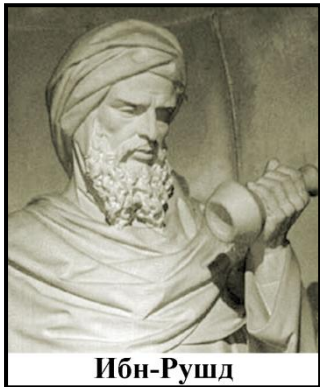
Августин починає розповідь з раннього дитинства, не приховуючи жодної негативної своєї риси або вчинку, який було ним здійснено. Він розкриває особливості дитячого, підліткового та юнацького віку, показує роль літературних героїв у духовному становленні особистості.

3. Психологічні дослідження арабських вчених

Після об'єднання в VII ст. арабських племен виникла держава, що мала нову релігію – іслам. Під цією релігією розпочалися завойовницькі рухи арабів, внаслідок чого утворився Халіфат. Державною мовою була арабська, а культура включала в себе досягнення багатьох древніх народів Індії, Китаю.

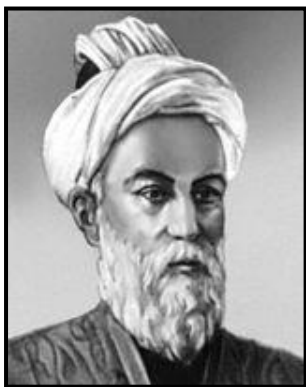
Високий рівень розвитку виробничих сил, товарного обігу між країнами створював умови для розвитку природнонаукових умов. Ідеї та відкриття грецьких вчених та філософів ставали досягненням

арабських народів. Праці Платона та Аристотеля, Галена та Архімеда перекладалися та переписувалися, поширювалися на арабській мові від Середньої Азії та Індії до Піренейського півострова стимулювали формування власної культури, філософії та науки, а особливо фізико-математичної та медицини.

Ібн-Рушд (Аверроес) (1126-1198 рр.) стоїть у витоків розумового руху, що руйнував європейську схоластику і призвів до створення нової картини світу та людини. Вчений висунув ідеї про те, що природа вічна, що її закони не міняються вимушено, що існування душі

обумовлене діяльністю тіла, а її безсмертя в якості індивідуальної сутності не можливе та ряд інших ідей, що були несумісними з догматами ісламу. Аверроес відстоював права розуму і пізнання. Абстрактний світовий розум (Нус) розумів як єдину без особистісну субстанцію, загальну для всіх людей і діючу на окремі душі зовні.

Ібн-Сіна (Авіцена) (980-1037 рр.) сформував вчення про психофізіологічні функції, що відокремлювалися від філософської теорії душі. У нього було дві психології – природньонаукова та метафізична. Він розмежовував їх, говорячи про дві точки зору, що не співпадали одна з одною, на

душу: медичну (природньонаукову) та філософську. Він вважав, що для лікаря точка зору „пошукача істини” (філософа) необов’язкова. Відповідно до психологічних проблем Ібн-Сіна розробив своєрідну концепцію „подвійної істини” у розумінні відокремлення

філософського знання від природньонаукового всередині самої світської науки.

Виходячи із двох психологій, Ібн-Сіна розробив і два вчення про душу. Вчення, що виражало точку зору лікаря, було викладене у „Каноні”. За своїм направленням було матеріалістичним. Виразалася ідея про залежність психіки в цілому від мозку. Афективна сторона душевного життя також безпосередньо пов'язувалася з тілесними змінами. В цьому Ібн-Сіна слідував традиціям, що вже склалися у психофізіології. Але істотно новаторським є його дослідний підхід до афектів. Йому вдалося визначити душевну причину тілесного виснаження одного юнака. Говорячи йому ряд слів, він зафіксував по зміні його пульсу, які з них провокують афект, що викликав хворобу. Можливо, це був перший в історії психології випадок психодіагностики, який будувався на принципі, що перевершив асоціативний експеримент та „детектор брехні”.

З іменем Ібн-Сіна пов'язаний ще один дослід, що має безпосереднє відношення до психології емоцій. Двом баранам давали їжу, однакову за кількістю та якістю, але якщо один із них знаходився в звичайних умовах, то недалеко від іншого був прив'язаний вовк. Не дивлячись на нормальне харчування, другий почав худнути та загинув. Схема цього експерименту говорить про роль зміщення протилежних емоційних установок у виникненні глибоких соматичних порушень, це були початки експериментальної психофізіології афективних станів.

Він також був засновником вікової психофізіології, детально вивчав поряд з фізичним розвитком організму зміни його

психологічних особливостей. Вирішальне значення надавав вихованню. Саме засобами виховання здійснюється вплив психічного на стійку структуру організму. Почуття, що змінюють протікання фізіологічних процесів, виникають не спонтанно, а в результаті впливу на дитину оточуючих людей. Викликаючи у неї ті чи інші почуття, дорослі формують її натуру.

Арабський вчений **Ібн аль-Хайсам** (Альгазен) (965-1039 рр.) вивчав закони відображення та переломлення світла. Підійшов до органу зору як до оптичного приладу, прийнявши за основу зорового сприймання побудованого в оці за законами оптики образу зовнішнього об'єкту. Те,

що в подальшому стали називати проекцією цього образу, тобто його відносністю до зовнішнього об'єкту, Ібн аль-Хайсам вважав результатом додаткової розумової діяльності більш високого порядку. У кожному зоровому акті він розрізняв, з одного боку, безпосередній ефект фіксування зовнішнього впливу, а з іншого – роботу розуму, що приєднується до цього афекту, завдяки якій встановлюється схожість та відмінність видимих об'єктів.

„Здатність (зорового) розрізнення – писав він, - породжується судженням”. Ібн аль-Хайсам вважав, що така переробка відбувається несвідомо. Це твердження дозволило вважати вченого далеким попередником вчення про роль „несвідомих умозаклучень” у побудові зорового сприймання. Ібн аль-Хасайм розділив безпосередній ефект світлових променів на око і додаткові психічні

процеси, завдяки яким виникає зорове сприйняття форми предмету, його об'єму.

Вченим були також вивчені такі важливі феномени, як бінокулярний зір, змішування кольорів, контраст. Він вказував, що для повного сприймання об'єктів необхідний рух очей – переміщення зорових осей. Проаналізував залежність зорового сприймання від його тривалості, ввів таким чином в якості істотного фактору час. При короткочасній демонстрації можуть бути сприйняті тільки знайомі об'єкти. Це вчений пов'язував з тим, що умовою виникнення зорового образу є не тільки безпосередній вплив світлових подразників, але й сліди, що збереглися у нервовій системі, попередніх вражень.

3. Психологічні ідеї Фоми Аквінського

На початку XIII ст. ідеї арабських мислителів починають проникати в Європу. На Сході у зв'язку з посиленням церкви природничо-наукова розробка проблем психіки призупиняється. Через арабську філософію Європа знайомиться з вченням Аристотеля.

Першим, хто спробував осмислити вчення Аристотеля в традиціях богословської догматики, був **Фома (Томас) Аквінський** (1225 – 1274 рр.).

Теологічне вчення, висунуте Фомою Аквінським і згодом назване його ім'ям - томізму, - отримало в релігійних колах широке визнання і

поширення. Воно оцінювалося церквою як щире, а сам Фома Аквінський в 1323 р. був зарахований до лику святих.

Питання про те, як співвіднести біологічне трактування природи душі Аристотелем, з уявленнями про неї як безсмертної і богоподібної сутності мало принципове значення для католицької церкви. Для того щоб усунути протиріччя між природничо-науковими поглядами Аристотеля і релігійною доктриною, Фома Аквінський звертається до ідеї, висловленої раніше його вчителем Альбертом Великим про подвійну природу істини. Відповідно до цієї теорії вважається, що є два роди істин, два протилежні світи – матеріальний і надприродній.

Перші істини, відносяться до області природних явищ (матеріальні), досягаються на основі досвіду і розуму. Істини другого роду, що мають відношення до надприродного світу, розуму не доступні і можуть бути досягнуті тільки за допомогою віри і одкровення.

Початком усього, на думку Фоми Аквінського, служить Бог, який є найпершою, субстанціональною формою. Такою ж чистою формою, відірваною від матерії і перетвореної на самостійну сутність, є індивідуальна душа. Душа існує сама по собі в чистому вигляді без постійного та органічного зв'язку з тілом. Проникає душа в організм у момент народження людей завдяки творчому акту божества. Із загибеллю тіла душа не перериває свого вічного існування. При з'єднанні з тілом, душа втрачає свою духовну чистоту, утворюючи ієрархію різних форм або сил - рослинних, тварин і

розумних. Кожна з цих сил відрізняється один від одного ступенем близькості чи віддаленості до Бога або до тіла.

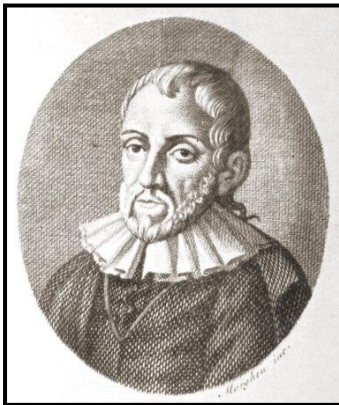
Торкаючись рівня відчуттів і сприймань, Фома Аквінський виділив вісім видів чутливості. Механізм виникнення чуттєвого образу описувався як перехід відчуваючої здібності з потенційного стану в актуальний. У результаті актуалізації відчуваючих сил душа приймає вид предмету без його матеріальності.

Відчуття і сприймання відтворюють конкретні речі в їх специфічних подробицях і розбіжностях, тобто вони пов'язані з одиничними випадковими і мінливими якостями. Ставши змістом душі, чуттєві види піддаються за допомогою внутрішньої діяльності перетворенню види або форми, на рівні яких відбувається зняття деталей і актуалізація спільних для ряду конкретних ознак, що сприймаються. Завершується чуттєвий рівень практичним індивідуальним розумом, де здійснювався перехід від збірному образу (уявлення) до понятійного мислення. Відчуття і сприймання, уявлення та образне мислення - є різними продуктами першого внутрішнього душевного акту - акту пізнання.

Другою формою діяльності душі є акт, який повідомляє про вироблені дії і викликані цими діями наслідки. Завершує триєдину діяльність душі акт самопізнання, самоосягнення або спілкування душі самої з собою, з метою осягнення своєї надприродної, унікальною сутності.

5. Психологічні ідеї епохи Відродження

Перехідний період від феодальної культури до капіталістичної отримав назву епохи Відродження (XIV ст.), що розпочалася з Італії. Розвиток психологічних думок почався із дискусій про „Вчення про душу” Аристотеля. Почалося переосмислення античних ідей та цінностей.

Представник епохи Відродження **Бернардіно Телезіо** (1509-1588 рр.) очолив відродження природничо-наукового напрямку, вільного від релігійного впливу. Все пізнання, за Телезіо, базується на відтворенні тонкої матерії душі зовнішніх впливів. Із порівняння та зв'язку чуттєвих вражень складається розум. Матерія, що рухається силами розрядження та конденсації, діє цілеспрямовано, маючи одну ціль – збереження досягнутого стану. Оскільки психічне також є певним станом матерії, то і розум, і почуття підкоряються закону самозбереження. Виходячи із цього, Телезіо розробив теорію афектів. У позитивних афектах проявляється сила, що прагне до самозбереження душі, в негативних – її слабкість. Разом з тим, Телезіо вважав, що сам по собі рух матерії не може пояснити особливого положення людини, і схиляється до того, щоб визнати душу безсмертною.

В епоху Відродження виникає ідеологічний напрямок – **титанізм**, що відображає історичні риси особистості з її особливим характером, титанічними творчими силами.

Водночас окреслюються риси психології як дисципліни, предметом дослідження якої є вчення про універсалізм та неповторну індивідуалізацію особи. Ці риси знаходять своє найповніше втілення в розробці проблем творчості титанічного характеру з відповідним аналізом обдарованості, уяви, наслідування та оригінальності. Психологія звертається також до людини, що страждає від внутрішніх суперечностей, шукає шляхи їх подолання.

Розуміння людини як творця, що переживає глибокі суперечності своєї натури і розв'язує своєю творчістю не лише ці суперечності, а й колізії суспільного життя, приводить до виникнення *гуманістичної психології* доби Відродження. Ця психологія будує образ ідеальної людини в її зовнішній і внутрішній красі, засуджує порочність. Також звертається до життєвого шляху людини, до проблем особистості, її становлення та умов найповнішого розкриття.

Про титанізм як ознаку психології людини йдеться у працях Пікоделла Мірандоли, Варкі Кампанелли, Фіренцуоли, Фічіно, представників платонівської академії у Флоренції, які прославляли людину, підносили її до рангу Бога, а по суті підміняли Бога людиною. Прирівняна до Бога людина виступає як титан.

Особливу увагу діячі Відродження зосереджують на естетичному аспекті титанічної особи. Це не просто відтворення її фізичної, скульптурної досконалості, це насамперед – грація, що доповнює фізичну досконалість та одухотворяє її.

Цікавими в епоху Відродження були погляди **Леонардо да Вінчі** (1452-1519 рр.), в яких містився новий етап відношення до дійсності. Великий митець вважав, що посередником між свідомістю та реальністю виступали не слова, а творіння живопису, що побудовані на основі наслідування природі, й здатні відтворити все багатство дійсності. Вони є знаряддям пізнання людини, причому не тільки чуттєво сприймаючого образу, але й внутрішньої сутності.

Як живописець Леонардо да Вінчі надає великого значення зоровим відчуттям, називає око вікном душі, завдяки якому загальне відчуття може найповніше сприймати безконечні витвори природи. Вуха він вважає благородним лише у зв'язку з оком. Завдяки оку людина винайшла вогонь.

Зв'язок органа чуття з усією психікою людини подано як певну персоніфікацію цього органу, тобто орган чуття пов'язується з усією особистістю, моторикою, діяльністю в цілому. Так, око рухає людьми зі сходу на захід, воно винайшло мореплавство, воно навіть перевершило природу: прості природні можливості обмежені, а дії, які око диктує рукам, незчисленні у своїх виявах. Про це свідчить сам живописець, вигадуючи дивовижні форми тварин, трав, дерев.

Він зробив спробу детально описати феномен зорового сприймання людини. В його „Трактаті про живопис” зберігається багато положень, що прийняті сучасною психофізіологією, митець характеризує залежність сприймання величини предмету від відстані, освітленості, густини середовища.

Леонардо да Вінчі розробив правила тренування уяви, вказавши, що навіть плями на старих стінах дозволяють художнику розгледіти контури свого майбутнього твору, дають поштовх до самостійної творчої роботи душі, не прив'язуючи її до певних речей.

Важливими для психології є погляди лікаря **Хуана Уарте** (1529-1592 рр.), який жив в Іспанії. В його книзі „Дослідження здібностей до наук” (1575) містяться ідеї про вивчення індивідуальних відмінностей у здібностях з метою професійного відбору. Його можна вважати засновником напрямку, що в майбутньому став диференційною психологією. У своєму дослідженні він задавався такими питаннями: якими якостями володіє та природа, яка робить одну людину здатною до одної науки і не здібною до іншої; за якими ознаками можна розпізнати відповідний дар; які види таланту містяться в людському роді. Уарте мріяв про організацію професійного відбору у державному масштабі.

Ще одним видатним іспанським мислителем ХУІ ст. був лікар **Гомер Перейра** (1500-1560 рр.), який 20 років працював над книгою „Антоніана Маргарита” (1554 р.). Її головним висновком було заперечення чуттєвої душі у тварин. Вперше в історії науки тварини були представлені як „апсихічні” тіла, що керуються не душею, а прямими впливами зовнішніх об'єктів та наслідками цих впливів (за термінологією автора – „фантазмами”).

Глибокий психологічний аналіз людини містився у творі французького філософа **Мішеля Монтеня** (1533-1592 рр.) „Досліди”. Велика увагу приділялася самопізнанню. Людина – не центр всесвіту, а його частина.

Великі відкриття та винаходи в різних областях науки та техніки прокладали нові шляхи науково пізнання. Дослід, експеримент, індукція, математика виступають тепер засобами отримання та пояснення фактів.

6. Вчення про душу Ф.Бекона

Френсіс Бекон (1561-1626 рр.) розпочинає нову лінію дослідження душі. Він відмовляється від вивчення найбільш загальних питань, що стосувалися природи душі, і переходить до емпіричного описання її процесів (властивостей).

Вчення про людину, за Беконем, складається з 2 частин: 1 – філософія людини; 2 – громадська філософія. У відповідності із частинами з яких складається людина (тіло і душа), виділяється наука про тіло і наука про душу. Але Бекон також виділяє загальні питання, що охоплюють як і душу, так і тіло. Вони складають вчення про особистість та вчення про зв'язок душі і тіла.

У *вченні про особистість* на прикладах видатних історичних діячів розглядаються вищі прояви людських можливостей: видатна пам'ять, дива мудрості, моральної стійкості.

Вчення про зв'язок тіла з душею включає питання: визначення душевного стану за зовнішніми проявами (фізіогноміка), тлумачення снів, вплив хворобливих станів тіла на душевну діяльність, і навпаки, душі на тіло.

До наук про тіло відносяться: медицина, косметика, атлетика та наука про насолоду.

Вчення про душу включає науки про раціональну божественну душу, чи Духа, та про чуттєву нераціональну, загальну для людини і тварин, природа якої тілесна. У кожній душі Бекон виділяє її можливості (функції).

Для чуттєвої душі це можливість відчуття та вибору, тобто прагнення до сприятливих та уникнення несприятливих обставин. Чуттєва душа – загальна для людини і тварини.

Можливості раціональної душі – це розум (чи інтелект), уява, пам'ять, бажання (чи потяг), воля.

Найбільш детально Бекон розглядає проблеми пізнання. Він виходить із визнання об'єктивності існуючого світу. Почуття є первинним елементом пізнання, але вони не забезпечують всього пізнання. Данні почуття повинні оброблятися розумом. Аналіз пізнавальних можливостей людини приводить Бекона до висновку, що пізнання має багато помилок, які називає „*ідолами*”, що діють на інтелект, або в силу особливостей загальної природи людського роду, або ж особливостей спілкування. Існують і засоби позбавлення від „ідолів”.

Головною зброєю пізнання, за Беконом, є метод, який би адекватно розкрив природу людини. Таким методом вважав індукцію, яку ввів у загальну теорію, виявив правила переходу від часткового до загального.

Вчення Бекона здійснило великий вплив на всі науки і зробило його творцем емпіричної науки. Саме логіка разом з експериментом виступають у нього зброєю методу наукового дослідження.

Цінними є погляди на те, що світ та людину в ньому краще вивчати за допомогою досліду, експерименту. Не споглядання і спостереження, а зміна явищ засобом дії з використанням інструментів, приладів. Людина набуває влади над природою, вміло задаючи їй питання та вириваючи у неї таємниці за допомогою спеціально виготовлених приладів. Природа постає як величезний механізм, безмежно відкритий для обрахунків, спостережень, експериментів за допомогою різних приладів (термометрів, барометрів, мікроскопів, маятників). Таким чином, склався принцип наукового методу, який застосовувався до людини (механіцизм).

Рекомендована література

1. Ждан А.Н. История психологии от античности до наших дней / А.Н. Ждан. – М., 1990.
2. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.
3. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження / В.А. Роменець. – К., 1988.
4. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу та середніх віків / В.А. Роменець. – К., 1983.
5. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.
6. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Academia, 1996.

ЛЕКЦІЯ №5

ПСИХОЛОГІЯ ХУІІ – ХУІІІ СТОЛІТЬ

План

1. Психофізіологічні ідеї Р. Декарта.
2. Основи емпіричної психології у творчості Д. Локка.
3. Монадологічна психологія Г. Лейбніца.
4. Зародження та виникнення асоціативної психології.
5. Антропологія І. Канта.
6. Психологія самопізнання Т. Гоббз.
7. Вчення Б. Спінози.
8. Фізіогноміка та месмеризм.

ХУІІ ст. – час корінних змін у соціально-політичному житті європейських народів, постає перед нами як переломна епоха у розвитку поглядів на психіку. Відбулася наукова революція, що зруйнувала традиційну картину світу.

Психологічні думки ХУІІ ст. розроблялися у напрямку таких наукових знань:

- Про живе тіло (втому числі людське) як механічну систему, яка не потребує для свого пояснення ніяких прихованих якостей та душ.
- Про свідомість як притаманну індивіду здатність шляхом внутрішнього спостереження мати найдостовірніше знання про власні психічні стани та акти.
- Про пристрасті (афекти), що містяться у тілі в силу його власної природи регуляторах поведінки, що спрямовують

людину до того, що є кориснішим і відвертаючи від того, що шкідливе.

- Про співвідношення фізичного (фізіологічного) та психічного.

1. Психофізіологічні ідеї Р. Декарта

Рене Декарт (1596-1650 рр.) розглядав психіку у протиставленні тіла та всього матеріального світу. Психіка – внутрішній світ людини, що відкритий для самоспостереження, має особливе (духовне) буття.

Тіло розумів як автомат-систему, що організується за законами механіки. Декарт показав, що не тільки робота внутрішніх органів, але й поведінка організму – його взаємодія з іншими зовнішніми тілами – не потребує душі як принципу організації. Воно є протилежною субстанцією. Душа також є субстанцією, тобто особливою сутністю. Вона складається із непротяжних явищ свідомості – „думок”.

Під словом **мислення** розумів все те, що відбувається в нас таким чином, що ми сприймаємо його безпосередньо саме собою; і тому не тільки розуміти, бажати, уявляти, але також відчувати теж саме, що і думати. Отже, до мислення віднесені не тільки традиційні інтелектуальні процеси (розум), але й відчуття, почуття, уявлення – все, що усвідомлюється. Тим самим існуючий поділ душі на різні форми (раціональну, сенситивну (відчуваючу), рухливу, рослинну) –

відхилявся. Єдність душі досягалась за рахунок свідомості, в якій всі психічні феномени рівні.

Відомий вислів „Я мислю – значить я живу” відображав погляд Декарта на те, що існує мислячий суб’єкт. Вважав, що несвідомих форм душевної діяльності не існує. Мати уявлення чи почуття та усвідомлювати їх в якості змісту думки – одне і теж. Оскільки мислення – єдиний атрибут душі, яка завжди мислить. Для неї перестати мислити – значить перестати існувати.

Розглядав питання про якості душі в одному із своїх головних психологічних творів „Пристрасті душі” та поділив їх на 2 розряди:

1) активні, діяльні стани;

2) пристрасні стани – це всі види сприймань чи знань, що зустрічаються в людині, і часто не сама наша душа робить їх саме такими, а отримує їх завжди від речей, що їх представляють.

Отже, не дивлячись на свою субстанціональність, душа визначається (детермінується) не тільки власною активністю суб’єкта, але й впливом зовнішніх речей на „машину тіла”.

Дуалізм Декарта проявляється як у вченні про те, що душа і тіло – самостійні субстанції, так і в розподілі душевних актів на 2 групи: діяльні та страждальні.

Декарт дав раціоналістичне вчення про пристрасні, які визначав як сприймання, чи почуття, та душевні рухи, особливо пов’язані з душею. Природа пристрасей подвійна: вона включає тілесний контакт та думку про предмет. Тілесний початок надає пристрасям довільного характеру, а зв’язок з думкою дозволяє керувати ними та виховувати пристрасні.

Єдиною причиною пристрастей є рух тваринних духів, під впливом якого у тілі відбуваються великі фізіологічні зміни. У зв'язку з цим Декарт велику увагу приділяє психофізіології почуттів, описує тілесні прояви, фізіологічні компоненти пристрастей (зміна пульсу, дихання).

Розрізняє також первинні та вторинні пристрасті. Первинні з'являються у душі при її єднанні з тілом: подив, бажання, любов, ненависть, радість, печаль. Їх призначення – сигналізувати душі, що корисно для тіла, а що ні. Вони залучають нас до істинних благ, якщо виникають на істинній основі та вдосконалюються нас. Всі інші пристрасті є видами первинних та утворюються при житті.

Джерела пристрастей різноманітні, але головним є вплив зовнішніх предметів. Почуття предметні – головна особливість.

Декарт впевнений в необмежених можливостях людини виховання своїх пристрастей: ”люди навіть із слабкою душею могли б набути необмеженої влади над своїми пристрастями, якщо б доклали достатньо старань, щоб їх дисциплінувати та керувати ними”. Але, зауважує, що на пристрасть не можна подіяти безпосередньо: недостатньо одного бажання для того, щоб викликати в себе хоробрість чи знищити страх.

Засобами в боротьбі з небажаними пристрастями є розум і воля. Від розуму залежить знання життя, на якому базується оцінка предметів для нас, а від волі – можливість відокремити думку про предмет від руху тваринних духів, що виникли від цього предмету, і пов'язати їх з іншою думкою про нього. Воля може не підкорятися пристрасті і не допускати руху, до яких пристрасть готує тіло.

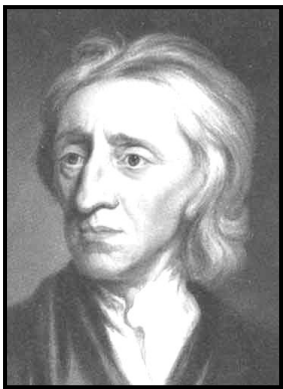
Наприклад, якщо гнів заставляє підняти руку, щоб вдарити, воля може її стримати; якщо страх побуджує ноги бігти, воля може їх стримати.

До найбільших відкриттів ХУІІ ст. відноситься відкриття рефлекторної природи поведінки та відкриття механізму кровообігу Гравієм. Механізм кровообігу відносився до внутрішньо органічних функціональних систем, а механізм Декарта був поширений на взаємодією живих істот із зовнішнім світом, на процес поведінки.

Декарт виходив із того, що взаємодія організмів з оточуючими тілами опосередковано нервовою машиною, що складається із мозку як центру та нервових „трубок”, що відходять радіусами від нього. Нервовий імпульс уявляється як дещо близьке до складу та способу дії – до процесу переміщення крові по судинах. Найбільш легкі та рухливі частини крові, відфільтровуючись від останніх, піднімаються, відповідно загальним правилам механіки, до мозку. Потоки цих частин Декарт назвав старовинним терміном „тваринні духи”. Рефлекс означає відображення. Під ним Декарт розуміє відображення „тваринних духів” від мозку до м’язів за аналогією відображення світлового променя.

Згідно Декартової схеми, зовнішні предмети діють на периферичні закінчення, що розміщені в середині „трубок” нервових „ниток”, останні, натягуючись, відкривають клапани отворів, що йдуть від мозку до нервів, по каналах яких „тваринні духи” прямують у відповідні м’язи, які в результаті розширюються (надуваються).

2. Основи емпіричної психології у творчості Д. Локка

Джон Локк (1632-1704 рр.) – видатний філософ, педагог, лікар за освітою, політичний діяч, метою якого було дослідження походження та об'єму людського пізнання.

Вчений вважав, що знання не є вродженими. Так як розглядав душу людини як пасивну, не здатну до сприймання середовища, порівнював її з чистою дошкою, на якій нічого не написано, чи з порожньою кімнатою, в якій нічого немає. Ці порівняння стосуються тільки знань. Локк не заперечував природних здібностей, задатків, конституційних відмінностей між людьми. Джерелом знань є досвід як індивідуальна історія життя індивіда. Вперше звертається до самого початку духовного життя, який лежить у дитинстві.

На думку Локка, досвід має *два джерела*:

1. Відчуття.

Об'єктами його є зовнішні матеріальні речі, об'єкти природи.

Органом – зовнішні почуття (зір, слух і т.д.).

Продуктом - ідеї: „Таким шляхом ми отримуємо ідеї (безпосередні об'єкти розуму (духу) жовтого, білого, гарячого, холодного, м'якого, твердого і т.д.), ми називаємо чуттєвими якостями”.

2. **Рефлексія** – зовнішнє сприйняття, діяльність нашого розуму.

Об'єктом його є ідеї, що були набуті раніше.

Органом (чи знаряддям) – діяльності (здібності) нашого розуму (сприймання, мислення, сумнів, віра, розсудливість, бажання).

Продуктом – ідеї іншого розуму, які ми не могли б отримати від зовнішніх речей.

Всі ідеї походять або з одного або ж другого джерела. Локк розрізняє, але не відділяє їх один від одного: відчуття – початок пізнання, рефлексія виникає після і на основі відчуттів. Отже, відчуття є джерелом будь-якого знання: „Немає нічого в розумі, чого б не було в почуттях”.

Ідеї бувають прості й складні. Проста містить одне уявлення чи сприйняття в розумі, і не розпадається на різні ідеї. Це елементи знання. Вони складають матеріал всього знання і подаються душі двома шляхами – через відчуття і рефлексію.

Ідеї ми маємо в душі. Їм відповідають якості в речах. Локк розрізняв три види якостей: первинні, вторинні, третинні (по сутності зводяться до вторинних).

Первинні якості – це реальні, зовсім невід’ємні якості незалежно від того, сприймаємо ми їх чи ні. Породжують прості ідеї – густини, довжини, форми і т.д. – точно відтворюють їх.

Вторинні якості – це кольори, звуки, запахи, у речах не знаходяться, вони існують поки ми відчуваємо, і залежать від первинних, а саме від об’єму, форми, складу та руху частин.

На відмінну від простих, складні ідеї об’єднуються разом і мають спільну назву. Вони утворюються розумом довільно в результаті наступних дій: поєднання, додавання простих ідей; співставлення, порівняння; узагальнення через пройдену абстракцію.

Локк дав **схему процесу узагальнення**: спочатку емпірично виділяються всі одиничні об’єкти, з яких отримується загальне

поняття. Ці об'єкти розчленовуються на складові якості, потім порівнюються за цими якостями. Після цього ідеї, які не повторюються в об'єктах, виділяються та відкидаються (абстрагування). Потім виділяються ті ідеї, що повторюються у всіх об'єктах, після чого вони додаються, що і дає загальну складну ідею, яка позначається словом.

Теорія Локка руху від простих ідей до складних шляхом виділення того загального, що мають одиничні речі та факти між собою, впродовж довгого часу використовувалися у практиці наукового дослідження.

Ще одним механізмом утворення складних ідей Локк назвав *асоціацію* (вперше ввівши термін „асоціація ідей”). Асоціація – це помилкове, невірне, тобто не відповідає природному співвідношенню поєднання ідей, коли „ідеї, самі по собі не близькі, в умі деяких людей поєднуються так, що дуже важко розділити їх”. Вони завжди супроводжують один одного, і як тільки одна проникає в розум, разом з нею з'являється приєднана до неї ідея”. Такий зв'язок набувається в міру виховання та звички, а руйнується від часу. Наприклад: симпатії, антипатії. Такими уявленнями Локк дав базу для розвитку *асоціативної психології*.

Локк розглядав свідомість як обов'язкову ознаку душевних явищ. „Неможливо, щоб хто-небудь сприймав, не сприймаючи, те що він сприймає”. Свідомість - це духовна сила, що об'єднує наявні переживання, робить із них особистість: „Особистість є розумна істота, яка має розум та рефлексію і може розглядати себе як себе, як

ту ж саму мислячу істоту, в різний час та в різні моменти тільки завдяки свідомості, що невід’ємна від мислення”.

3. Монадологічна психологія Г. Лейбніца

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716 рр.)

сформував ряд нових положень та понять, які здійснили значний вплив на розвиток психології.

Запропонував новий погляд на душу та тіло, який відрізнявся від погляду Декарта. Душа і тіло складають не дві окремі субстанції, а два полюси в

кожній монаді: один із них характеризується пасивністю, несвідомістю; інший – чіткістю уявлень та діяльним характером (якість, що приписується духу).

Згідно Лейбніцу, світ складається із живих духовних одиниць – *монад*. Монада зовсім проста, не має частин, не займає простору, безтілесна, активна, якісно своєрідна – індивідуальна. Розрізняв три види монад:

1) Прості („голі”) відповідають неорганічній природі, мають життєву силу, пізнавальну активність у формі сприймання.

2) Душі, схожі до тваринних, мають чітке сприймання та пам’ять.

3) Духи (розумні людські душі), що мають вищі духовні якості.

Замість порівняння душі з чистою дошкою Локка, Лейбніц використовує образ глиби мармуру, прожилки якого вже містять основні контури майбутньої фігури: творець лише відкриває їх,

відкидає все, що заважає їм проступати. Лейбніц визнає вродженні інтелектуальні задатки, а також схильності.

Лейбніц вказав на неможливість пояснити тільки із індивідуального досвіду всі знання. За Локком, в пізнанні простих ідей розум пасивний і цілком визначається предметним світом. За Лейбніцом, активність міститься також і у відчуттях, оскільки вони дають нам більш чітке уявлення, а отже привід що-небудь помітити та розвиватися. Це – апперцепція, особлива сила духу, яка разом з діями зовні визначає наше пізнання та поведінку: „спільна дія внутрішніх схильностей та зовнішніх вражень ... детермінує нас до прийняття рішення. Вона дає нам думку про те, що називається Я”.

Апперцепція – умова людського пізнання, а перцепція - презентація якого-небудь змісту. Апперцепція – усвідомлення змісту перцепції, що включає увагу та пам'ять.

Лейбніц вперше ввів поняття «*несвідоме*». Не одні тільки зрозумілі поняття та уявлення складають область духу: його життя поширюється і за межі свідомості.

Вчений виступив проти ідеї прирівняння психіки до свідомості і вперше в історії описав різницю між несвідомими та свідомими станами духу: „В кожний момент в нас є нескінченне багатство сприймань, але без свідомості та рефлексії, тобто містяться в самій душі зміни, яких ми не усвідомлюємо, так як ці уявлення або занадто малі та багато численні, або занадто однорідні, так як не має нічого що б могло їх відрізнити один від одного, але в поєднанні з іншими сприйманнями вони діють та відчуваються”.

Згідно Лейбніцу, все у світі підкоряється закону безперервності. Природа не робить стрибків. Неорганічне та органічне, рослини та тварини, тварини та люди лише здаються протилежностями; при ближчому розгляданні вони є сусідніми сходинками, що пов'язані між собою безперервним прогресом.

Цей загальний закон Лейбніц застосовує і до душевного життя. Воно також безперервне. Поряд з чітко усвідомленими сприйняттями в душі є безліч малопомітних сприймань, „що недостатньо виділяються, для того, щоб їх можна було усвідомити чи пригадати, але вони пізнаються по витікаючим із них наслідкам...ми міркуємо водночас про багато речей, але звертаємо увагу на ті думки, що найбільше виділяються”.

Свідомість не відрізняється від несвідомого якоюсь особливою сутністю: несвідомі уявлення є найменша сутність рефлексивної свідомості, в душі відбуваються постійні переходи свідомих уявлень у несвідомі та навпаки.

4. Зародження та виникнення асоціативної психології

Асоціативні теорії ХУІІ ст., що розвивалися у творчості таких вчених як Р. Декарт, Д. Локк, Б. Спіноза, Т. Гоббз, створювалися на основі таких уявлень, що асоціація означає внутрішню тілесну проекцію попередніх контактів як основу накопичення та відтворення досвіду. Цей механізм вважався незалежним від участі душі. Передбачалось, що свідомість на рівні асоціацій наслідує той порядок зовнішніх подразників, який зафіксував динамічний приклад тіла (механізм).

Т. Гоббс вважає, що зв'язок уявлень буває подвійний. Інколи він підпорядковується меті, а інколи ніякими певними намірами не підкріплений. Але і в другому випадку „в цьому хаотичному стрибку думок часто можливо відкрити певний напрямок та залежність однієї думки від іншої”. Розглянувши яку-небудь на перший погляд випадкову чи неочікувану думку, можна шляхом аналізу прослідкувати за включеннями, що сховались від розуму та обумовили її появу при певних обставинах.

Б. Спіноза формулює такий закон асоціацій: „Якщо людське тіло піддавалося колись дії одночасно двох чи декількох тіл, то душа уявляючи в подальшому одне із них, одночасно буде згадувати і про інші”. Вчений вважає, що асоціації відбуваються від випадку до випадку і не мають розумної основи. За загальними законами механіки складаються у ряди тілесних явищ, що усвідомлюються як душевні.

Далі асоціативна психологія розвивалася у працях англійських філософів Джорджа Берклі (1684-1753 рр.), Д. Юма та англійського лікаря Д. Гартлі (1705 – 1757 рр.).

Давид Юм

Давид Юм (1711-1776 рр.) у „Трактаті про людську природу” (1739 р.) та в праці „Дослідження про людське пізнання” (1748 р.) розвивав поняття асоціації і намагався представити все людське пізнання як асоціацію ідей.

Д. Юм розрізняв „**уявлення**”, тобто сприймання, та „**ідеї**”, їх відображення. Ідеї – це відтворене сприймання, більш слабе уявлення, яке ми використовуємо у мисленні та розсудах. Ідеї

можуть бути простими та складними. Складні ідеї утворюються шляхом асоціацій.

Асоціації випадкові та неправильні – складають асоціації за законом суміжності у просторі чи у часі, а поєднання ідей природних та правильних – це асоціації за схожістю та причинністю. Всі ці асоціації зустрічаються у повсякденному житті. Вони лежать в основі наукового мислення.

Все душевне життя Юм зводив до сприймання, відчуттів та асоціація між ними. Заперечував існування духовної субстанції, а також „Я” особистості, як утворення, що відрізняється від сприймання: „Коли я самим інтимним чином поринаю у щось, що зветься мною своїм Я, завжди стикаються на те чи інше одиничне сприйняття тепла чи холоду, світла чи тіні, любові чи ненависті, страждання чи насолоди. Я ніяк не можу визначити своє Я як таке, що існує поза сприйманням і ніяк не може помітити нічого, крім якого-небудь сприймання”.

Спираючись на власний досвід споглядання, Юм стверджує, що особистість „не що інше, як зв’язка чи пучок різних сприймань, що слідують одне за одним з великою, неосяжною швидкістю, знаходячись у постійній течії та русі”.

Англійський лікар **Давид Гартлі** (1705-1757 рр.) дав першу закінчену систему асоціативної психології. При її створенні він опирався на вчення Д. Локка про асоціації та ідеї І. Ньютона про фізіологічні механізми душевних процесів.

У своїй головній праці „Про людину, її будову, її

обов'язки” (1749 р.) розвиває вчення про психіку як природного початку. Всі духовні здібності (сприймання та ін.) пояснюються через звернення до органічної структури мозку. Існують три основні елементи душевного життя:

1) Сенсації (відчуття).

2) Ідеації (ідеї відчуттів, тобто повторення відчуттів без предметів).

3) Афектації (найпростіший афективний тон – задоволення, незадоволення).

Із цих трьох елементів будується душевне життя за допомогою механізму асоціації.

В основі елементів психологічного механізму асоціацій і мозку, лежать вібрації, тобто матеріальні фізіологічні процеси, що виникають у речовині нервів під впливом зовнішніх дій.

Вібрації відрізняються по ступені, роду, місцю направлення. Різницям у вібраціях відповідають всі найрізноманітніші первинні прості ідеї та відчуття, уявлення та почуття. Із них за допомогою механізму асоціації утворюються всі психічні явища. Асоціації є пасивним відображенням нервових зв'язків у мозку. Поєднуються власне не відчуття чи ідеї, а стани мозку, які супроводжуються ними – вібрації: „Вібрація повинна включати в себе асоціацію як наслідок, а асоціація повинна вказувати на вібрацію як свою причину”.

Оскільки нервові зв'язки можуть бути чи одночасними чи послідовними, постільки й асоціації бувають тільки одночасні і послідовні: вони є тільки механічним утворенням.

На основі асоціацій утворюються всі складні уявлення, явища пам'яті, понять, суджень, довільні рухи, афекти (пристрасті), уява.

При сприйманні ми отримуємо ряд відчуттів, що поєднанні в силу того, що вони об'єднані у самому предметі.

Пам'ять – це відтворення відчуттів за асоціаціями у тому порядку, в якому вони були отримані.

Проблема пристрастей (чи афектів) займала велике місце у психології Д. Гартлі, розглядалися як спонукаюча сила поведінки. Афекти, що досягають певної ступені інтенсивності, спонукають до різних дій. Афекти не вроджені, це продукт виховання і виникають за допомогою механізму асоціації.

З позиції асоціанізму Гартлі пояснює виникнення довільних рухів. Від народження в організмі є набір первинних автоматизмів. Це рухи, які викликаються зовнішніми подразниками на основі вроджених готових механізмів. Збудження кожного органу відчуттів завжди переходить у збудження відповідної групи м'язів.

Вчений розрізняє три види довільних рухів в залежності від міри легкості їх виконання:

1. Напівдовільні – коли зв'язки, ще не достатньо закріпилися.
2. Довільні – при яких рухи викликаються уявленнями.
3. Вторинні автоматизовані – довільні рухи, що виникають без чіткого уявлення про рух, достатньо лише бажання руху.

Гартлі дав природне пояснення виникнення психічних явищ. Емоції, воля, інтелект, сприймання, пам'ять, уява – всі вони виводяться із зовнішніх уявлень, відтворених на зовнішнє почуття,

ідей цих уявлень та їх взаємних зв'язків засобом асоціації, взятих разом та діючих один на одного. Вважав, що психіка не є вродженою. Вроджена тільки здатність до афектів, а також можливість отримувати відчуття. Все, що є в душевному житті людини є продуктом виховання.

5. Антропологія І. Канта

Еммануїл Кант (1724-1804 рр.) сформулював *антропологічну психологію* – це систематичний виклад знання про людину, яку розглядав з фізіологічної та прагматичної точок зору.

З фізіологічної – якою людина стає в результаті творчості природи. З прагматичної – хто людина, як вільно діюча істота. Вивчення людини як громадянина світу (що виявляється у світовій історії в будь-яких суспільствах). Антропологія має спиратися на знання загальної історії, біографічний матеріал, драми, романи, адже вони відображають людське життя.

До галузі психології відносить нижчий, чуттєвий і пасивний ступені пізнавальної здатності, а мислення як усвідомлення діяльності.

Психологія, на думку Канта, вивчає сукупність усіх внутрішніх сприймань під законами природи та обґрунтовує внутрішній досвід. Вона існує в межах антропології та стає антропологічною, так як вбирає її зміст.

Чуттєвість поділяє на відчуття (споглядання в присутності предмета) й уяву (споглядання у відсутності предмету). Окремо розглядає п'ять зовнішніх відчуттів, тлумачить певні закономірності в діяльності органів чуття.

Особливо пильно розглядає проблему уяви, поділяючи її на продуктивну – яка передує досвідіві, й репродуктивну – яка відтворює в душі минулі емпіричні споглядання. При цьому розрізняє уяву й фантазію – як недовільну уяву.

Кант виділяє розсудок – як вищу здатність мислити, що стоїть над чуттєвістю, як нижчою пізнавальною здатністю. Але розсудок бездієвий без чуттєвості, вона його коріння.

Пропонує „антропологічне порівняння” трьох вищих пізнавальних здатностей між собою: розсудку, судження та розуму.

Розсудок – здатність пізнання правил на основі понять. Знаходження особливого при застосуванні спільного правила Кант називає здатністю **судження**.

Пізнавальні здатності функціонують у межах питань (специфіки розуму): „Що я хочу?” – запитує розсудок. „Від чого це залежить?” – запитує здатність судження. „До чого це призводить?” – запитує розум.

Сфери чистого й практичного розуму Кант досліджує у своїх творах „Критика чистого розуму” й „Критика практичного розуму” (перша книга).

Друга книга антропології Канта присвячена почуттям задоволення й незадоволення.

Задоволення поділяється на *чуттєве* – через зовнішнє відчуття (насолода) або *уяву* (смак); та *інтелектуальне* – через наочні поняття або *ідеї*. Вся емоційна сфера прив’язана до пізнавальної здатності.

Третя книга присвячена здатності бажання. В ній Кант обґрунтовує поділ психологічних феноменів на пізнавальні, почуттєві та вольові.

Воля визначається переважно афектами й пристрастями. Кант досліджує хтивість, схильність, бажання, сум, апатію, сміх, плач, запаморочення, морську хворобу, здатність до спілкування, ворожість та ін. переважно як характерологічні риси. Пристрасть – це схильність, що заважає розумові зробити вибір, прийняти розумне рішення. Це злі настановлення душі.

В „Антропології” мислитель дав характеристику способів пізнавати внутрішні стани людини через зовнішнє. Саме у вираженні внутрішнього через зовнішнє виявляється особистість, яка показує свій темперамент і характер.

Кант пов’язує сангвінічний темперамент людини з веселою вдачею, меланхолічний з похмурою. Це так звані темпераменти почуття. Темпераменти діяльності: холеричний визначається як гарячий, а флегматичний – як холоднокровний.

Розглядається також характер як спосіб мислення, його спрямованість. Кант досліджує *фізіогноміку* як вираження характерологічних рис та психологічні характеристики чоловіків та жінок. Вказував, що людина має злу та добру природу. Людина мусить виховувати себе для добра, але той, хто мусить її виховувати, в свою чергу, є людиною, ще не вільною від грубості природи. Цим

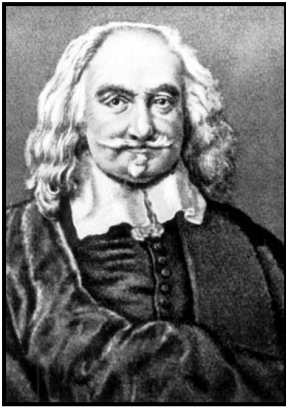
Кант пояснює постійне відхилення людини від свого життєвого призначення й щораз нові спроби повернутися до нього в своїй свідомості.

Перешкодами, котрі заважають людині здійснити своє призначення, є суперечність між власною статтю, можливістю утримувати сім'ю й „громадянином світу”, що настає приблизно у 25 років.

Це також суперечка між потягом до науки, який вимагає чи малої за тривалістю частки життя та його загальною короткочасністю. Це суперечка між потягом, природним спонуканням до щастя і тенденцією розуму обмежувати цей природний потяг приписами моралі.

Виховання моральності теж наштовхується на невирішену суперечність. Для прищеплення моральності іншим потрібні тільки моральні, добрі люди. Проте серед нас немає жодного, хто не був зіпсований від природи або через спосіб життя. Це призводить Канта до невисокої оцінки моральних сил людини. В громадянському суспільстві, де задатки доброго начебто мусять бути розвинуті як найкращим чином для здійснення кінцевої мети родового призначення людини, все ж тваринність має первісний характер. Вона по суті сильніша, ніж прояви справжньої людяності.

6. Психологія самопізнання Т. Гоббз.

Томас Гоббз (1588-1679 рр.) в основу психологічного вчення покладав *рефлекторний характер людської поведінки*. Людина в усіх своїх діях залежить від природи. У державному устрої людина здійснює наслідування природи, будуючи великий суспільний організм. Він тлумачить поведінку громадян як рух членів державного організму.

Для пізнання великого і малого людських організмів слід занурюватись у вир життя. Мудрість як психологічна якість набувається не з книжок, а *читанням людей*. Це дає змогу «*пізнати самого себе*» у найглибшій людській суті, а не свої примхи, вередування та зовнішні прикмети.

Пізнати самого себе, за Гоббзом, означає пізнати найглибші закони не тільки свого, а й державного механізму. Самопізнання виступає головним завданням та головним методом психології. Те, що принцип «Пізнай самого себе» дійсно має переваги над іншими методами, Гоббз доводить своїм *ученням про людину*.

Починаючи свій науковий аналіз із простих проявів психічного Гоббз пропонує рефлекторне тлумачення природи і функціонування відчуттів. Продукти відчуттів – *привиди*, є породженням людського духу при подразненні з боку зовнішнього предмета. Відчуття лежить в основі кожного такого привида. Гоббз зазначає: «Немає жодного поняття в людському розумі, яке б не було породжене первісно, цілком або частково в органах чуття». Причину відчуття Гоббз відшукує у зовнішньому тілі чи об'єкті.

Закладаючи сенсуалістичну основу тлумачення психічного, Гоббз виводить природу уявлень із відчуттів. Якщо об'єкт віддалити або закрити, образ баченої речі утримується у тьмяних рисах порівняно з актуальним процесом бачення.

Гоббз розглядає уяву як ослаблене відчуття. Минаючи, воно перетворюється на пригадування. З низки пригадувань складається досвід із простими і складними уявленнями. До цієї ж категорії Гоббз відносить і послідовні образи. Сон і сновидіння тлумачаться як уявлення того, хто спить. Фантастичні уявлення виникають при змішуванні образів сновидінь і неспанья. Зв'язок уявлень, скріплених словами або іншими знаками, Гоббз кваліфікує як розуміння.

Матеріальним і водночас духовним її носієм виступає у Гоббза мова. Він розкриває багатоманітні функції мови, зокрема реєструючу, повідомлюючу, позначальну навіть розважальну. На основі мови вся психіка суттєво перебудовується. Гоббз зауважує, що запам'ятовування речей замінюється запам'ятовуванням назв. Слова мають велике значення при лічбі тощо. Самі по собі психічні процеси, такі як відчуття та уявлення, не можуть бути помилковими. Тільки мова відображає їх або мудрими, або нерозумними.

Участь мови розкривається також у процесі здійснення довільних рухів. Тому Гоббз намагається з'ясувати важливу проблему внутрішніх засад довільних рухів (у той час вони називалися пристрастями) у їхньому зв'язку з функціями мови, яка, крім того, сприяє вираженню цих пристрастей у різного роду рухах.

Гоббз поділяє рухи на *органічні* (циркуляція крові, биття пульсу, дихання, травлення), що не потребують уявлення та

анімальні, або *довільні* (ходіння, говоріння тощо). Для свого здійснення анімальні рухи вимагають уявлень, які тлумачаться як середній компонент рефлексу. Довільні рухи було з'ясовано як такі, що мають основу в рухах недовільних і, зрештою, зводяться за механізмом свого походження до останніх.

Гоббз виклав важливе положення про те, що відчуття є результатом рефлекторного руху у внутрішніх органах людського тіла. Цей рух викликано дією речей, які людина бачить, чує і т. д. У зв'язку з цим Гоббз тлумачить уявлення як залишок одного й того самого руху, який зберігся після зникнення відчуття.

Причину гострого суперництва в *міжлюдських стосунках* Гоббз віднаходить, аналізуючи природний стан людського роду в його відношенні до щастя і страждань. Він підкреслює, що природа створює людей у цілому рівними в їхніх фізичних і розумових здібностях. Усвідомлюючи себе як рівних за здібностями, люди плекають рівні надії на досягнення своїх цілей. Ось чому, якщо дві людини бажають безкомпромісно оволодіти однією й тією самою річчю, вони стають ворогами, намагаючись поневолити або знищити одна одну, щоб зберегти своє життя, іноді - щоб отримати насолоду. Тому ідея *самозбереження* стала загальновизнаним принципом у психології ХУІІ ст. Для здійснення цього потягу Гоббз пропонує як запобіжний захід - тримати в покорі усіх, хто становить для людей небезпеку. Він виступає прихильником суворої і сильної влади, адже проти окремих пристрастей - суперництва, недовір'я, любові до слави, потягу всіх людей до влади - можна висунути загальну, уособлену в державі владу.

Гоббз вимагає тлумачити людські вчинки конкретно-історично, щоб давати їм відповідну правильну оцінку. Він указує, що одне й те саме діяння може бути морально позитивним або негативним залежно від бажання, волі, конкретно-психологічних установок особистості.

Найбільш поширеними причинами злочинів Гоббз вважає такі пристрасті, як пиха, завищена оцінка власної особистості (результат неадекватного самопізнання), впевненість у тому, що різниця в цінності між людьми є результатом їхнього розуму або багатства, або крові, або якоїсь іншої природної якості, а не залежить від волі тих, хто має верховну владу.

Як на безпосередній перехід від наміру до вчинку (злочину) Гоббз указує на гнів, тобто афект, який уже своїм зовнішнім тілесним вираженням відносно іншої людини постає як учинок. Він кваліфікує злочин під впливом раптової пристрасті не таким великим, як здійснюваний на певній підставі та після зрілого міркування.

7.Вчення Б. Спінози

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632-1677 рр.) у праці «Етика» зазначає, що *інтуїція* є вищим інструментом пізнання. Вона виступає способом самовідображення, зрізу світу, людською формою існування, зокрема емоційною, охоплює кілька рівнів осягнення світу - від несвідомого до свідомого.

Спіноза розвиває *вчення про афекти* - це не просто функція

емоційного життя людини, а такий акт, який захоплює всю її психіку цілком. Тому афекти й переходять безпосередньо в моральну (аморальну) поведінку людини. «Я постійно намагався, - зауважує мислитель, - не висміювати людських учинків, не засмучуватись ними і не проклинати їх, а розуміти. І тому я розглядав людські афекти, а саме любов, ненависть, гнів, заздрість, честолюбство, співстраждання та інші порухи душі - не як пороки людської природи, а як властивості, притаманні їй так само, як природі властиві тепло, холод, негода, грім і т. ін.».

У «Короткому трактаті про Бога, людину та її щастя», а найбільше - в «Етиці» й «Теолого-політичному трактаті» Спіноза цікавиться питаннями, якою мірою людина піддається пристрастям, поневолюється ними, як собі на благо може користуватися розумом, завдяки яким засобам може досягти спасіння і досконалої свободи.

За Спінозою, розум, бажання (пристрасті), воління визначаються зовнішньою причиною. Ідея пристрасті вказує на людину як на стражденну істоту, яка причиново цілком залежить від зовнішнього світу. Свободу людини він пов'язує з іманентною причиновістю - основою звільнення від згубного впливу пристрастей.

Велику увагу вчений приділяє *афектам*, їхньому походженню та оволодінню ними він присвячує значну частину «Етики». Під афектами Спіноза розуміє стани тіла, які збільшують або зменшують його здатність до дій, сприяють їй або обмежують її; разом з тим афекти є ідеями станів. Тіло здатне робити багато чого, що людина й не осягне. Та й сама будова людського тіла за своєю довершеністю набагато переважає все, що тільки було створено мистецтвом. Тіло

може робити складні дії, не вдаючись до керівництва душі.

Спіноза вчить про існування стількох видів афектів (вони складаються із простих - задоволення, незадоволення, бажання тощо - та похідних від них - любов, надія, страх і т. ін.), скільки існує видів об'єктів, з боку яких людина піддається афектам. Із афектів Спіноза досліджує також зажерливість, пияцтво, розпусту, скупість, честолюбство, протиставляючи їм поміркованість, тверезість, цнотливість. Останні втрачають статус афектів, спрямовуючи поведінку до ідеальних цілей та пов'язуючись із моральними нормами. Афекти як негативний бік моральності мають бути приборкані.

Мислительні дії, що мають своєю єдиною причиною людську душу, називаються *хотіннями*. Оскільки людська душа вважається достатньою причиною для спонукання таких дій, вона виступає в аспекті волі. Спіноза не тлумачить волю як просту можливість робити так або інакше. Він називає волю необхідною, а не вільною причиною. Вона, як і розум, почуття, пристрасті, афекти, складає модус мислення. Змістом волі виступає благо.

Увага у психологічній системі Спінози виявляється феноменологічним механізмом, який здійснює перехід від одного афективного феномена до іншого, тому вона є базовою психічною здатністю. Цей перехід від феномена до феномена в його необхідності супроводжується їх оцінкою, порівнянням, вибором, підставою для їх ствердження. На основі уваги здійснюється прийняття рішення - кваліфікація феноменів, надання одному з них переваги.

Увага дає можливість людині поглинутися тим чи іншим змістом і, по суті, прийняти рішення, адже будь-який інший зміст відходить убік. Так, у прийнятті рішення душа споглядає саму себе, свою здатність до дії і при цьому відчуває задоволення - тим більше, чим виразніше уявляє вона себе і свою здатність до дії.

8. Фізіогноміка та месмеризм

Йоганн Лафатер

Йоганн Каспар Лафатер (1741-1801 рр.) розробив нове вчення про особистість – *фізіогноміку*, в основу якої поклав такі ідеї: людина є істотою, котра водночас має і тваринні інстинкти, і людську моральність та високий інтелект. Вона є індивідом, здатним прагнути, почувати й мислити, тобто її психіка поділяється на три класичні складові. Психіка людини як найтісніше пов'язана з її тілом. В обличчі й постаті людини сповна виражається її психіка.

Лафатер розуміє фізіогноміку в широкому значенні, стверджуючи, що вона охоплює весь тілесний образ людини. Він вважає, що найвиразнішу картину людської психіки, її індивідуальних особливостей демонструє голова як «дзеркало душі». Тому фізіогноміка звертається передусім до вивчення черепа та людського обличчя.

Інтелектуальний бік людської психіки найбільше позначається переважно на будові й малюнку саме черепа та чола. Моральні вчинки й почуттєве внутрішнє життя пов'язуються з будовою лицевих м'язів, характерними особливостями носа та щік. Психічні

якості, котрі переважають у тварин, виражено, як правило, обрисами рота й підборіддя. Проте головний виразник психіки - це очі, які функціонують за допомогою відповідних нервів і м'язів.

Оскільки психіка може перебувати у стані спокою чи гострого емоційного напруження, то й саму фізіогноміку Лафатер поділяє на дві основні частини: нормогномічну й патогномічну. Остання виражає динамічність обличчя на відміну від статичної.

Виходячи з таких наукових засад Лафатер досліджує багатьох видатних осіб у людській історії, культурі, мистецтві, філософії тощо. Він аналізує велику кількість картин та скульптур відомих митців, де зображено фізіогномічні риси. Аналогічно Лафатер досліджує психічні особливості народів, рас, окремих прошарків населення тих чи інших країн, темпераменти характери людей. Неабияку увагу приділяє фізіогноміці тварин.

Австрійський лікар **Франц Антон Месмер** (1734-1815 рр.) у творі «Про вплив планет» (1766 р.) стверджував, що Сонце та Місяць впливають на тваринні тіла, насамперед і найбільше - на нервову систему. Месмер висунув гіпотезу, що тваринний магнетизм є силою, з

допомогою якої планети діють на тіла. Згодом він оголосив, що сам володіє цим магнетизмом здатний творити чудеса.

За Месмером, на стан людини впливає особлива рідина. Вона міститься в усьому тілі. Сила, що криється в цій рідині, має здатність випромінюватися. При цьому тіло набуває магнетичних властивостей і передає їх іншим тілам. Так, з метою лікування

приставляли до відповідної частини тіла магнітну пластинку. Для успіху справи хворий мав пильно дивитися на цілителя, який випромінював магнетизм.

Месмер навіть запевняв, що можна намагнетизувати й дерев'яну річ і з її допомогою вилікувати пацієнта. Людина, доторкнувшись до магнетизера, одразу відчувала на собі його благодійний вплив, що виявлявся насамперед в особливому збудженні.

Теоретичну базу свого вчення Месмер виклав у 27 пунктах своєї праці «Спогади про відкриття тваринного магнетизму». Він пропонував виліковувати нервові розлади прямо, інші - опосередковано.

Теорія та практика Месмера викликали великий ажіотаж. Було створено дві комісії для кваліфікації «тваринного магнетизму». Та вони не знайшли жодних доказів випромінювання, корисна дія якого пояснювалася би збудженням процесу уяви.

Остаточний занепад теорії та практики магнетизму стався тоді, коли абат Фаріа продемонстрував свою дію на людську свідомість тільки одним словом «Засни!» Відкриття явищ гіпнотизму цілком витіснило ідеї Месмера.

Рекомендована література

1. Ждан А.Н. История психологии от античности до наших дней / А.Н. Ждан. – М., 1990.
2. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.

3. Роменець В.А. Історія психології епохи Просвітництва / В.А. Роменець. – К., 1988.
4. Роменець В.А. Історія психології 17 століття / В.А. Роменець. – К., 1990.
5. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К., 1978.
6. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.
7. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М., 1985.

ЛЕКЦІЯ №6

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

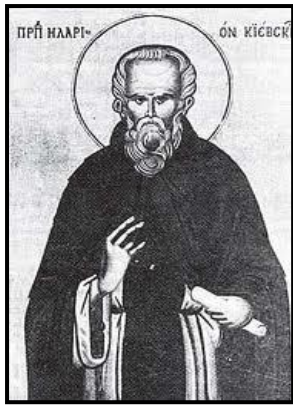
План

1. Психологія в Київській Русі.
2. Виникнення та розвиток психології у 17 столітті.
3. Подальший розвиток психологічних ідей у 18 столітті.
4. Розвиток психології 19 - 20 століть.

1. Психологія в Київській Русі

Практика суспільного життя підказувала людині розглядати природу такою, якою вона є сама по собі, без будь-яких сторонніх нашарувань. Життя людини певною мірою було вкрито фантастичною релігійною оболонкою, однак реальні кроки поступу здійснювалися всупереч такому відображенню природи й людських дій.

«Повчання архієпископа Луки до братів» містить звернення до людей, які перебувають у стані двовір'я. **Лука Жидята** вчить бути милосердним, любити ближнього, допомагати голодним, ув'язненим. Разом з тим проповідь спрямована проти соціальної несправедливості, хабарництва суддів, лихварства, марновірства, пияцтва, «бісівських» ігрищ, буйних нападів, гніву, сороміцьких слів. Ситуація суспільного життя, мотиви поведінки розкриваються не абстрактно, а стосовно умов дійсності.

У творах митрополита **Іларіона** (XI ст.) «Слово про закон і благодать», «Повчання про корисність душевну» головною темою є турбота про мораль і поведінку людини, про психологічні засоби її вдосконалення. Віддається належне князю Володимиру, який зрозумів суєту ідолівських помилок та користувався у своїх державних діях і благовір'ям, і владою. Схвалюючи Володимира за його методи виховання людини, Іларіон висуває тезу про поєднання принципів свободи й необхідності у цій справі, показуючи, що одним благовір'ям або однією владою перебудувати людську психологію не можна.

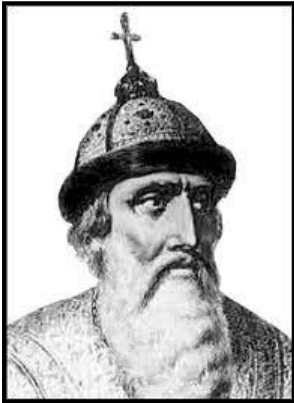

У своїх повчаннях і проповідях **Феодосій Печерський** (1008-1074 рр.) виступає насамперед як патріот, який уболіває за благо і щастя своєї батьківщини, проти князівських чвар. Феодосій активно заперечує поганські вірування, з якими пов'язує ряд негативних моральних і психологічних рис народу, найбільше засуджуючи марновірство, волхвування, чародійство, пияцтво, скомороство та інші «діла негідні».

Кирило Турівський (1130-1182 рр.) проповідує повернення людини до своєї первісної неспотвореної природи. Людина, за Кирилом, перебуває у полоні духовному, і їй треба звільнитися від нього. Але й після звільнення від цього полону не всі люди можуть стати духовно чистими. Інколи Кирило Турівський вводить до своїх повчань притчі

та алегорію, які допомагають зрозуміти певну ситуацію і мотиви вчинку. Притчі мають драматичну основу, як, наприклад, про сліпця і кульгавого, що походить зі старовинних буддійських сказань і увійшла до фольклору багатьох народів світу. В образі каліки слід розуміти людське тіло, сліпець уособлює душу людини. Тіло - основа гріха, але карі зазнають обидві сторони людської природи.

«Повчання» **Володимира Мономаха** (1053-1125 рр.)

- це звернення до його дітей, але в ньому йдеться про народ у цілому: яким йому бути, щоб жити у щасті. Головна думка твору - формування позитивних рис людського характеру. Не слід лінитися, треба робити все для досягнення поставленої мети. Ні затворництвом, ні чернецтвом, ні голодом, від чого нерідко чекають благочинності, а малими справами людина виявляє свою гідність.

Володимир ставить зовсім не риторичне запитання: «Що таке людина?» - і поєднує його з іншими: «Як улаштовано небо?», «Яка природа Сонця та зірок?», «Що таке темрява, а що таке світло?» Він вважає, що у поведінці звірів, птахів і риб є певна доцільність і мудрість. Створення людини - вже велике чудо, але не менше дивує різноманітність людських облич, характерів, доль. Якщо зібрати всіх людей і порівняти їх між собою, то виявляться великі індивідуальні відмінності. Все, що існує у світі, має стосунок до людини; вона не тільки використовує блага, дані їй природою, а й активно створює їх сама.

Володимир закликає не забувати вбогих, допомагати сиротам,

не кривдити вдовиць і по змозі перешкоджати тим, що мають владу, губити людей: «Ні правого, ні винного не слід убивати або веліти вбити!». Володимир радить не покладатися на інших, бути діяльними: адже це найважливіша якість людини. Душа й тіло найчастіше гинуть від брехні, пияцтва і розпусти. Гостинність треба виявляти до всіх людей незалежно від їхнього роду і становища. Добрі вчинки слід підтверджувати наступними вчинками - так удосконалюється життя в цілому. Автор «Повчання» невтомно звертається до теми працелюбства – тієї якості людини, яка робить її гідною самого життя. Наполегливість у праці - основа успіху.

У «Посланні» Київського митрополита **Никифора** (1104-1121 рр.) Володимирі Мономаху дається категорійне визначення компонентів психіки, називаються три частини душі: *словесна* (розум), *нестямна* (почуття) і *бажальна* (воля).

Словесна частина первісна і панує над іншими.

Нею людина виділяється серед усього живого, завдяки їй пізнає і небо, і землю, і все, що існує у світі, завдяки їй замислюється над сенсом буття.

Душа, пише Никифор, має своїх «слуг», «воєвод», «наставника». Будучи безплотною, вона спрямовує свою діяльність залежно від співвіднесеності трьох своїх частин.

Розв'язуючи психофізичну проблему, Никифор уміщує душу в голову. Розум душі наповнює своєю силою все тіло. Як князь, сидячи на своїй землі, панує над нею через своїх слуг, так і душа, охоплюючи все тіло, діє з допомогою п'яťох своїх слуг - відчуттів.

Органи чуття дають людині в цілому правильні відображення зовнішнього світу, але це передбачає обов'язкову участь розуму. Зорові відчуття у розкритті істини мають перевагу над іншими, яким не можна ні вірити, ні не вірити; сприйняті на їхній основі емпіричні факти слід перевіряти міркуванням.

2. Виникнення та розвиток психології у 17 столітті

В Україні того часу велику просвітницьку роботу вели братські школи. Вони розповсюджували грамотність і знання людської природи, культури, в тому числі і філософські, і звичайно ж, психологічні. Студенти навчали народ і книжкової мудрості, і різним мистецтвам. Підручники вищої школи також виносили на огляд широкої публіки.

Важливою є роль і значення релігії (в даному випадку - православ'я) та її вплив на передових людей того часу.

Найперший вищий навчальний заклад України – Києво-Могилянський колегіум, який з часом став академією, був заснований Петром Могилою у 1632 році. Це був час, коли українське суспільство, прислухавшись до голосу інстинкту національного самозбереження, рішуче стало на шлях пошуку свого гідного місця в соціальній і політичній структурі тогочасної Європи, пошуку самобутніх форм участі в Європейському духовному розвитку.

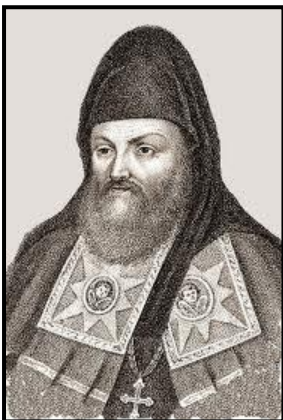
Касіян Сокович (1578-1647 рр.) філософ, культурно-освітній діяч, письменник є автором психологічних праць: "Арістотелеві проблеми, або питання про природу людини з доповненнями

передмов до шлюбних та поховальних обрядів" (1620 р.) та "Трактат про душу" (1625 р.). В них Сокович ставить перед психологією практичні завдання: як жити у відповідності з природою. Коли вона (душа) розмірковує: про речі, то називається розумом; коли згадує: - пам'яттю. Вона має багато назв і титулів саме тому, що є невидимою і не може в інший спосіб виразити свою природу, окрім як через свої дії та їх наслідки.

Психіка є зріз Всесвіту і кожен свою здатність вона виявляє як свою тотальність і цілісність. Душа, за твердженням Соковича, є дзеркалом Всесвіту. В поведінці Сокович пропонує дотримуватись "розумних поміркованостей".

Відмічаючи багатство людських особистостей, Сокович будує типологію людей на основі особливостей їх самопізнання: якою мірою вони охоплюють загальнолюдське в собі та співвідносять його зі своїми індивідуальними якостями.

Психологія людини, за Соковичем, виникає у живої істоти через її приналежність до сім'ї, до суспільства, до Всесвіту. Психологія людини знаходить своє втілення і в злодіяннях, і у високоморальних вчинках. В своїх філософсько-психологічних промовах і зверненнях вчений проголошує сенс людського буття як буття моральне.

Інноцентій Гізел (1600-1683 рр.) - просвітник, філософ, церковний діяч та історик значну увагу приділяв проблемі людини, її моральності, де як прибічник християнської моралі намагався обґрунтувати ідеї громадянського гуманізму. Цим питанням присвячена праця Гізеля "Мир з Богом

чоловіку".

Людина у Гізеля поставала не сліпим зряддям Божого промислу, а творцем свого власного щастя, владикою своєї волі, повноправним господарем своєї долі і вчинків, головним критерієм яких, а також добра і зла, була совість розумної людини, що має керувати всіма її діями.

Гізель зробив дуже великий внесок в розвиток психологічної думки в Україні. Сучасники називали його Арістотелем. Курс психології він читав в 1645-47 роках. В основу своєї психології вчений поклав знаменитий афоризм: "Нічого немає в інтелекті, чого б не було у відчуттях". Він поступово розкриває своєрідність психічних здібностей, стверджує, що їх не можна зводити до вихідного чуттєвого досвіду. Мислительний компонент психіки, зокрема судження, він тлумачить в дусі мотиваційних рушійних сил.

Гізель знаходить в судженнях таку якість, як впевненість, через яку інтелект стверджує чи заперечує зв'язок між предметами. В плані мотивації досліджуються переконання, правдоподібність, віра. Мислення розглядається як якість особистості. Він аналізує співвідношення емоції і волі як ефектів розумної душі, розкриває зв'язок схильностей людини з індивідуальними проявами темпераментів. В своїх творах вчений вказує на необхідність розуміння внутрішнього розуму і волі у людських вчинках. Тоді воля стає незалежною, що є важливою умовою переходу до етичних проблем людського буття.

Стефан Яворський (1658-1722 рр.) - український та російський консервативний церковний діяч та публіцист, просвітник, проповідник, педагог та філософ створив вчення про душу відповідно до поділу душі Аристотеля. Показуючи традиційно встановлену специфіку кожного виду душі,

специфіку форм життєдіяльності, які властиві рослинам, тваринам, людям, Яворський докладає найбільше зусиль, щоб розкрити їхню підпорядкованість в єдиній людській істоті.

Вчений вказує на взаємозалежність таких здатностей, як рух у просторі, бажання. Бажання як потяг до руху мають таку ж давню історію дослідження.

Єдність душі Яворський доводить через ідею функціональної взаємодії. Одна життєва функція може сприяти або заважати іншій. Напружена дія інтелекту заважає травленню, надмірне відчуження призводить до розладнання інтелектуальної дії – ознака того, що всі ці здатності походять з однієї душі.

Більш вагомим доказом єдності людської душі, за Яворським, виступають генетичні підстави. Види душі - вегетативна, чуттєва, розумна - виникають як органи єдиної душі, послідовно вдосконалюються, спеціалізуються для відправлення різних дій. Одні з них з'являються в дитинстві, інші - в юності або старості.

Рослинна і тваринна душі визначаються як матеріальні. Ці душі подільні як частини цілого, залежать від матеріального буття. Нічого нематеріального не сприймають, не утворюють універсальних, абстрактних понять. Сприймають лише те, що має

колір, смак, інші матеріальні якості.

Якби душа була подільна, одна частина її грішила б, інша каялась; одна б ненавиділа іншу. Душа перебуває у всьому тілі, і разом з тим, вона незалежна від тіла. Відокремлені частини тіла душі не мають.

Для обґрунтування ідеї безсмертя розумної душі Яворський знаходить "етичні" аргументи: праведник, який мучився на цьому світі, мусить мати надію на щасливе життя на тому світі, де душа нечестивого очікує на муки. Страх смерті Яворський бачить у незнанні того, що людину очікує по той бік цього життя. Пізнаючи себе, людина позбавляється цього страху, мудро і спокійно зустрічає смерть.

При розгляді психічних здібностей Яворський встановлює їхні внутрішні зв'язки: пізнавання поєднує з прагненням, інтелект - з пам'яттю. Він шукає зв'язки, переходи між інтелектом, волею і почуттям.

Яворський спеціально вивчає інтелектуальну пам'ять. Цей вид пам'яті розуміє як "акт розуму", що виходить з абсолютної повноти знань, властивих божественній істоті. Тут у Яворського перехрещуються дві природи - душі і Бога. Розумову здатність душі він наділяє властивостями безтілесного, неподільного, вічного буття, яке сповнене любові до Бога і тому здійснює його пізнання.

Пам'ять є не що інше як розгортання божественних атрибутів через людську психіку. Сам по собі Бог як всеохоплююча реальність пам'ять не має, адже для нього немає ні минулого, ні сучасного, ні майбутнього. Він завжди у всьому, все охоплює відразу.

Воля - вища розумова здатність. Воля виявляється у самовизначенні особи, самостворенні, тому є актом вільним. Від люди не залежить, робити певну справу чи не робити. Об'єктом волі у Яворського являються такі моральні риси поведінки людини, як чесність, прихильність до добра або їм протилежні риси - нечесність, зло. Воля, керована пильною увагою, має можливість більш упевнено прямувати до добра та уникати зла. Яворський вказує на залежність актів волі від пізнання.

3. Подальший розвиток психологічних ідей у 18 столітті

Феофан Прокопович (1681-1736 рр.) різнобічно розглядав природу почуттів та їх психологічні властивості, досліджував їх суть, походження та види, правила збудження.

Оскільки почуття зачіпають усі сторони людської душі, Прокопович подає загальну теорію психіки.

Життя має три властивості:

- вегетативність, що дає життя кожній речі;
- чуттєвість - через органи зору, слуху, дотику та ін.;
- мислення, завдяки якому жива істота може мати судження, робити висновки.

В своєму екскурсі він виводить слово "почуття" із дій того предмету, що певним чином викликає в людині хвилювання.

Великий інтерес становить трактування Прокоповичем вчинку, що розглядається у зв'язку зі злочином. Щоб зрозуміти злочин, треба уважно дослідити особу і причину вчинку. Проте в дослідженні

злочину як такого, навіть злочин є своєрідно спрямований вчинок; та й сама кваліфікація злочину досить умовна; а сам злочин може бути витлумачений в інший час як героїчний вчинок.

Вчений досліджував природу добра, що воно таке і з чого складається. Будь-яке бажання приводить до добра і найвище добро - щастя. Розглядав питання: в чому полягає найвище щастя і чи можна його досягти в цьому житті.

Михайло Козачинський (1699-1755 рр.) пов'язував мораль із навичками, котрі схиляють людину до почесних або ганебних дій. Головне, що той, хто вчиться якійсь науці і звичайно підтверджує свої принципи на ділі, не доказує абсолютну безхарактерність, роздвоєність.

Вчений наголошує, що необхідно усвідомлювати принципи людських дій. Інтелект і воля сходиться для дій - цільових і спонукаючих. Цільові причини людських дій визначаються як мотиви, заради яких виконуються (на внутрішньому та зовнішньому рівнях) дії.

Стефан Калиновський (1700-1753 рр.) створив теорію вчинку, яка виходить з ідеї моральності, розуміючи її зміст як навички жити добродібно або ні.

Вчений вважає, що воля реалізує себе, коли освітлюється розум, котрий повчає нас, що належить робити. Він підкреслює, що справедливість, моральні чесноти залежать від знання наукового.

Цю суперечливу моральну діяльність Калиновський розглядає на матеріалі вікової психології насамперед він, у зв'язку з цим, спеціально зупиняється на психології юнацького віку. Вчений

зауважує, що зрілі люди спираються більше на досвід у справах, у судженнях виявляють як твердість, так і об'єктивний зміст людських відносин. Це пояснюється тим, що людина розуміє основну мету життя, яка включає в себе ідею блага.

Людина спонукається до дії прагненням блаженства, хоча воно для неї має поки що прихований смисл. Людина хоче бути щасливою, але ніколи не думає про блаженство як таке. Вона також не думає про мету. Калиновський зауважує, що людина за своєю природою ставить багато цілей, але їх належить скоординувати, вибрати провідну. Тому людина не може в один і той час мати два рівноцінних прагнення.

Навички інтелекту переходять у навички волі, що створює можливість переходу від мотиву до дії. Аналіз моральних дій не можна здійснити без урахування емоцій. Моральний зміст навички стосується насолоди та прикрасі як мотивів, які здебільшого ведуть до здійснення емоцій та актів. Доброта людського акту поєднується зі здоровим глуздом.

Вчений робить спробу пояснити, як розумна природа людських дій впливає зі здорового глузду: здоровий глузд або його показ є те, чим розумна природа спрямовує людські вчинки на шлях добродетності. Центральною проблемою мотивації Калиновський вважав "чуттєве бажання" як риси волі: або про "хвилювання руху" він говорить як про чуттєве бажання, народжене уявою, відчуттям добра і зла.

Сильвестр Кулябка (1704-1761 рр.) - видатний просвітник, філософ, педагог, церковний та громадський діяч. Цікавився проблемою вчинку, показав дуже тонкі переходи в його

філософському, етичному й психологічному тлумаченні.

Кінцевою метою вчинку Кулябка вважає щастя. Мета обмежує щастя-прагнення, тобто визначає мотивацію. Кожне розумне створіння діє заради мети, спонукаючи себе й спрямовуючись до самої мети тому, що пізнає її як таку й відповідні їй засоби здійснення вчинку. І діє людина заради цієї мети, спонукаючи себе й спрямовуючись, хоч у своїх діях часткового характеру не завжди це усвідомлює. Вирішуючи практичні завдання, людина, як правило, не має на увазі кінцеву мету всіх своїх дій (Бога), інакше ніколи б не грішила. Звідси впливає вся конфліктність у мотиваційному визначенні вчинку.

Вчений пов'язує інтелект з досягненням істини, а волю - з досягненням добра. Ці дві психічні властивості людини існують завжди в одностайності й злагоді. Воля спонукається інтелектом; інтелект переконує волю, не тільки наочно пропонуючи для вибору з альтернатив природу об'єкта, а й виявляючи, розкриваючи при цьому суб'єкта. Кулябка також зауважує, що воля рухається чуттєвим бажанням. Воля зі свого боку використовує владу щодо інтелекту зовнішніх органів тіла, а також щодо фантазії, уяви, відчуттів, загального бажання. Тоді інтелект і внутрішні органи, які є слухняними здібностями, не чинять опору волі, а в легкій дії скоряються їй, і за знаком волі інтелект, то в теорії, то на практиці, поспішає її виконати.

Людські дії, за Кулябкою, поділяються на вільні й мимовільні. В мотиваційному відношенні це означає свободу й несвободу в прийнятті рішень, що визначається наявністю розумності в самій дії,

а цю розумність формує знання.

Георгій Кониський (1714-1801 рр.) відстоює позиції природного походження людського знання, переконує, що пізнання поглиблюється й навіть починається не з розкриття якихось вроджених ідей, а з відчуття.

Цілком відповідно до духу гуманізму епохи Відродження Кониський висуває ідею активно думаючої людини. Сама людина у нього є активним началом і творчим началом в процесі пізнання світу. Кониський не розділяє принципово людину і світ, а мислить з позиції їх єдності: людина - частина природи. Вона як вінець творіння стоїть вище від усіх створених речей і відображає в собі весь світ. У людині - найвищому своєму ступені - природа досягла певної досконалості. Природа наділила людину талантом і розумом, тому вона здатна пізнавати й підкоряти природу.

Основою пізнання світу у Кониського виступає досвід, практика. Відчуття, чуттєве сприйняття - основа для вироблення істинних понять, суджень та наукових теорій. Діяльність інтелекту неможлива без чуттєвого сприйняття.

Заключний етап чуттєвого сприйняття - діяльність оцінки. Вона притаманна, перш за все, тваринам, дає їм можливість правильно орієнтуватися, вибирати, чого потрібно уникати, а за чим слідкувати. Цю здатність тварин Кониський називає інстинктом і вважає, що інстинкт замінює тваринам інтелект.

Григорій Сидорович Сковорода (1722-1794 рр.) цікавився питанням про людське щастя. За Сковородою, ключ до щастя у самопізнанні і слідуванні тому шляху, до якого кожний по єству своєму покликаний.

Сковорода вважав, що пізнання має велике практичне та естетичне значення. Прагнення пізнати природу і самого себе вважав однією з рис характеру, особливістю і "призначенням роду людського".

Головним у пізнанні людини є безпосереднє спілкування з сьогоденням, наслідування самій природі. Другим наставником людини є наука, просвітництво. Відкриваючи істину, наука озброює людину знанням справи, виступає як керівник практичних інтересів людини. Наука і просвітництво, вважав філософ, повинні стояти на службі людині, примножувати реальні блага, допомагати визволенню від пут забобонів та шкідливих пристрастей. Знання залежить від людини, важкі зусилля якої приносять багаті врожаї.

Шукати в собі істину, згідно з концепцією пізнання Сковороди, значить шукати ті сили і засоби, які допомагають людині пізнавати світ реальних речей, світ ідей і навіть символіку Біблій. Людський розум, доводив Сковорода, завжди стоїть перед вибором: добро чи зло, брехня чи істина. Цей вибір пропонує йому сам предмет пізнання: їжа, звичайно, існує не тільки для тіла, але й для душі, пісня - для вух і для розуму.

Яків Козельський (близько 1728 р. - після 1795 р.) - видатний український російський просвітител, вчений-енциклопедист. Вивів в

окремі галузі такі науки: онтологію, етику, логіку, психологію та інші. Шукаючи джерело людських знань, він, насамперед, звертається до відчуттів, котрі викликаються існуючими навколо нас речами. Відчуває не душа сама по собі, а людина разом з її тілом.

Значно вище поцінуються серед психічних здатностей увага, розум, глузд. Увага - це, за Козельським, феномен, коли людина, примічаючи якусь річ, яка стає для неї більш усвідомленою, ніж інші. Увага скеровується діяльністю: "Якщо ми розглядаємо виразно частини якоїсь істини, то така увага називається розумом". Увага виступає певною мірою вихідним поняттям: "Чим більше речей може хтось собі уявити, тим значніше буде його розум". Пізнання підноситься на вищий щабель.

Серед рис особистості найбільшу увагу вчений приділяв обов'язку. Серед основних обов'язків на одне з перших місць виходить працелюбство, далі - гуманізм. Обов'язком для людини виступає також пізнання світу, самопізнання, звідки постає мудрість. Терпіння класифікується як можлива риса, так само, як і великодушність.

4.Розвиток психології 19 - 20 століть

Михайло Максимович (1804-1873 рр.) - вчений, педагог, просвітник. Вважав, що людину піднесено над усіма земними істотами завдяки її безсмертній душі, нею вона відрізняється і тому далека від тварин, як небо від землі. Адже у тварин душа тільки жива - чуттєва й земноводна; в

людині ж самим Богом натхненна, вона є сам образ Божий.

Маючи таке високе походження і подібність, душа наша успадкувала й вільну, творчу діяльність. Тому душа з необхідністю потребує виражати себе, виявляти своє внутрішнє життя. Адже і будь-яке життя в світі (за певних умов) прагне виявити себе. Людська душа наділяється трьома основними способами виражати своє внутрішнє, особисте життя:

1. В образах, що мають просторове визначення.

Образи бувають двох видів:

- **тілесні (пластичні)** - різьбярство (скульптура), будівництво (архітектура);
- **безтілесні (оптичні)** - світло, тіні та кольори.

2. В звуках, якими володіє музика.

3. В словах, які є найповнішим, найближчим душі способом її вираження.

Злиття звуку та образу в слові він уподібнює злиттю світла і тепла у вогні. І як вогонь гріє і світить, так слово здатне виражати почуття й світло думки, збуджувати їх в іншій людині і, таким чином, бути істинним полум'ям переконання. І як у світлі фізичному є стихія визначальна й первородна, з якої все утворилося і в яку все тлінне повертається, так за допомогою слова зберігається просвіта людства, підтримується порядок держави, приватне життя суспільства. Через слово ми піднімаємося до того, хто дав нам слово разом з життям і світлом. Із чистого, всемогутнього первородного й було породжено світ з його образами і звуками.

Памфил Юркевич (1826-1874 рр.) цікавився проблемами, які пов'язані з душею. Він стверджував, що людська душа відкривається суб'єкту в інтроспекції (тобто "внутрішнім зором"). Вчений стверджував, що все повинно йти (і слова, і вчинки) від серця, від душі і тільки тоді воно має сенс і досягає своєї мети. Знання повинні пройти "через серце", освітлене розумом, прямо "у вмістилище душі".

Юркевич глибоко усвідомлював, що для подальшого розвитку психології важливі як мозок, так і серце - все це разом складає душевно-духовну та інтелектуальну сфери людини. Співвідношення фізичного та психічного (психологічного) - це для психології питання майбутнього - дуже цікаві та неосяжні.

Юліан Охорович (1850-1917 рр.) вважав, що людина це міні-всесвіт, а мозок окремої людини можна порівняти у своєму розвитку та діяльності з розвитком всього людства і розвитком органічної природи.

Охорович вважав необхідним створити науку про виникнення і розвиток духовної влади, яку він назвав *психоембріологією*. Також цікавився явищем гіпнозу та створив прилад *гіпноскоп*, призначений для визначення гіпнобальності людини. Питанням гіпнотизму присвячені такі праці вченого: "Уявне навіювання", "Гіпнотизм та месмедіум".

Найбільш цінні і важливі роботи Охоровича: "Нариси теорій спадкових явищ" (1870 р.); "Про формування власного характеру"

(1872 р.); "Про свободу волі" (1871 р.); "Про використання психології" (1878 р.); "Початкові основи психології" (1916 р.).

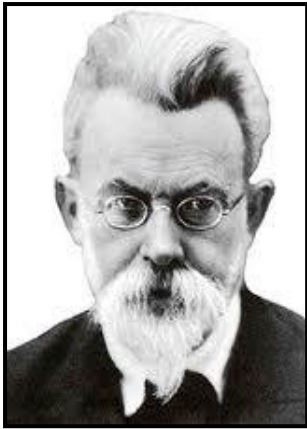
Охорович першим висунув ідею про створення Міжнародного інституту психології, який, на його думку, повинен стати центром психологічної думки всього світу. В 1900 році такий інститут було створено і в 1901 році Охорович очолив в ньому експериментальну лабораторію. В інститут записалися близько 1000 вчених різних країн. В 1906 році Охорович став його Генеральним секретарем.

Вчений вважав, що психологія повинна бути основою для філософії, естетики, педагогіки, етики, криміналістики і багатьох інших наук.

Павло Іванович Ковалевський (1849-1923 рр.) в своїх наукових дослідженнях, спираючись на анатомо-фізіологічні знання того часу, зокрема на рефлекторну теорію І.М. Сеченова, розвивав матеріалістичні уявлення про суть психічних явищ в нормі та патології.

Він створив оригінальну концепцію про роль кровообігу та нервової системи. Вважав, що в основі всякого нервового захворювання (і психічного також) лежить порушення живлення нервових елементів і, що від тривалості цього порушення залежить ступінь їх анатомічного руйнування. Ковалевський дуже детально змальовує тип неврастеніка з нестійкою нервовою системою. Вона може стати основою для виникнення та розвитку первинного порушення здорового глузду, параної або іншого нервового або психічного захворювання.

Володимир Іванович Вернадський (1863-1945 рр.) - видатний український та російський вчений-універсал. Він намітив нове відношення в напрямку розуміння зв'язку між психікою та зовнішнім світом. Вчений заперечував минулі погляди на співвідношення організму і

середовища. Організм і середовище, організм і природа - це неподільне ціле, жива істота біосфера. Те, що робиться в природі, не може не відобразитися в організмі і, навпаки, організми так чи інакше впливають на середовище свого життя.

Вчення Вернадського являє собою новий крок у розвитку наукової думки. Він говорив не про невірне розуміння організму (як Гельмгольц, Сеченов), а про невірне розуміння середовища, доводячи цим самим, що в поняття середовища (біосфери) повинні входити і організми, що її складають. Народжена мозком як трансформованою живою речовиною діяльність людини різко збільшує геологічну силу біосфери. Через те, що ця діяльність регулюється думкою, то особисту думку вчений розглядав не тільки в її відношенні до нервового субстрату або оточуючого організму найближчого зовнішнього середовища (як натуралісти всіх попередніх віків), але і як планетарне явище.

Поняття про особистість і її свідомість осмислювались вченим крізь призму його загального підходу до світу і місця, яке займає в ньому людина. Розмірковуючи про розвиток свідомості в світі, в космосі, у Всесвіті, Вернадський відносив це поняття до категорії тих же природничих сил, як життя і всі інші сили, що діють на планеті.

Під прогресом вчений розумів не розвиток знання самого по собі, а розвиток *ноосфери* як змін біосфери і, тим самим, всієї планети як системного цілого. Психологія особистості ставала свого роду автоматичною роботою мозку як живої речовини біосфери. Вона ставала енергетичним джерелом, завдяки якому твориться еволюція землі як космічного цілого.

Вернадський був засновником антропокосмізму, теорій, в якій природно-історична, природна (у широкому смислі космічна), і соціально-гуманістична, людська, тенденція розвитку науки гармонійно зливаються в єдине ціле.

Григорій Силович Костюк (1899-1982 рр.) - один із провідних вчених-психологів України. Інтенсивно розробляв актуальні проблеми загальної, вікової та педагогічної психології, історії та методології психологічної науки.

Важливою подією став вихід 1939 року під його редакцією оригінального вузівського підручника на українській мові; з 20 розділів 16 написав Костюк. В 1970 році під його редакцією був виданий навчальний посібник з вікової психології. Ці підручники поєднали в собі високий теоретичний рівень з чіткістю та доступністю викладення. Вони відіграли неоціненну роль в психологічній освіті на Україні.

В 1945 році професор Г.С. Костюк виступає ініціатором створення НДІ психології Наркомун освіти (нині інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України). Протягом 27 років Григорій Силович був директором цього закладу. В основу діяльності

інституту була покладена програма, розроблена Костюком.

З часом інститут став авторитетним центром фундаментальних та прикладних психологічних досліджень, а також підготовки психологічних кадрів вищої кваліфікації та координації наукової діяльності українських психологів.

В 1937 році вчений публікує статтю "Про індивідуальний підхід до учнів в навчальній роботі", де підкреслює необхідність ретельного врахування індивідуальної своєрідності кожної підростаючої особистості, дає вчителям рекомендації, які не втратили своєї значущості і зараз.

Костюк та його учні обгрунтовували задачний підхід до дослідження, проектування та побудови діяльності (зокрема навчальної та педагогічної), сформували понятійний апарат, організували конкретні дослідження і розробки в її руслі.

Найбільш важливий напрямок - вивчення закономірностей психічного розвитку, генезису здібностей, становлення особливостей, характеристики рушійних сил, детермінант і статей цих процесів; впливи, які стимулюють творчу активність.

В лабораторії Костюка було показано і доведено, що цілеспрямоване, ретельно сплановане дослідження особливостей наочно-образного мислення дітей молодшого шкільного віку полегшує формування в них основ теоретичного мислення та наукового світогляду.

Г.С. Костюк постійно відстоював самостійність психології як науки і одночасно необхідність її тісних зв'язків із суміжними дисциплінами. Ці тези виголошувалися ним в загальному вигляді, але

й пристосовувались до конкретного матеріалу, виступали як методологічна настанова, що потребує чіткого визначення в проблемах психологічних аспектів, які досліджуються, і в їх співвідношенні з іншими аспектами.

Рекомендована література

1. Нариси з історії вітчизняної психології (17 – 18 ст.) / [за ред. Костюка Г.С.]. – К., 1959.
2. Нариси з історії вітчизняної психології кінця 19 і початку 20 ст. / [за ред. Костюка Г.С.]. - К., 1959.
3. Нариси з історії вітчизняної психології 19 ст.: у 2 ч. / [за ред. Костюка Г.С.]. – К., 1955.
4. Роменець В.А. Історія психології 19 – початку 20 століття / В.А. Роменець. – К., 1995.
5. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К., 1978.

ЛЕКЦІЯ №7

ПСИХОЛОГІЯ ХІХ СТОЛІТТЯ.

ПСИХОЛОГІЯ ЯК ПРИРОДНИЧА НАУКА.

План

1. Походження психічних властивостей. Еволюційна теорія Ч. Дарвіна.
2. Рефлекторна теорія психічного І.М. Сеченова.
3. Роль спадковості у формуванні психічного за Т. Ріббо.
4. Виникнення психофізики та психометрії.
5. Психологія „колективної свідомості” Е. Дюргейма.
6. Психологія „колективних уявлень” Л. Леві-Брюля.
7. „Психологія мас” Г. Лебона.
8. Психологічна „теорія поля” К. Левіна.
9. Операціональна теорія інтелекту Ж.Піаже.

1. Походження психічних властивостей. Еволюційна теорія Ч. Дарвіна

Чарльз Дарвін (1809-1882 рр.) - англійський вчений-біолог ґрунтовно розкрив психологічні чинники еволюції. Висунув теорію про походження людини від нижчих тваринних форм, а саме від стародавніх вимерлих мавп. В науковій трилогії „Походження видів”, „Видозміни домашніх тварин

і культурних рослин”, „Походження людини і статевий добір” Дарвін заклав основи еволюційного вчення як загальнобіологічної теорії.

Дарвін вважав, що закони розвитку тваринного світу – боротьба за існування та природній добір – можна застосовувати й до людини, її історичного розвитку.

У праці „Походження людини і статевий добір” Дарвіним розкрито психологічні фактори еволюції. В цій праці підкреслює кількісні, а не якісні відмінності між розумовою діяльністю людини та вищих тварин. Враження і почуття, емоції і здібності, любов, пам'ять, увага, допитливість, наслідування, мислительна діяльність, можуть бути знайдені в зародку, а іноді і в добре розвинутому стані у тварин. Вищі розумові здібності, такі як свідомість, формування загальних уявлень, мова, не властиві тільки людині.

Вчений вважав, що мінливість розумових і моральних здатностей людини має тенденцію передаватися по спадковості. Вони розвивались і вдосконалювались під впливом природного добору. Відмічає вплив природного добору на цивілізовані народи: «Злочинців страчують або саджають до в'язниці на тривалий строк, і вони не можуть передавати за спадковістю свої погані якості. Меланхоліки й божевільні бувають звичайно відокремлені від інших людей або кінчають життя самогубством. Лихі та нелагідні люди часто знаходять кривавий кінець».

Формування антропологічних, характерологічних рис людини залежить від спільного вибору – як з боку чоловічої статі, так і з боку жіночої. В цивілізованому світі, в більшій чи меншій мірі, відбувається боротьба за жінку, так як і у тварин „боротьба за самку”, і у дикунів боротьба за володіння своїми жінками. Чоловік, фізично та розумово сильніший за жінку, забрав у свої руки право вибору.

Жінки завжди усвідомлюють ціну своєї вроди і при можливості з насолодою прикрашають себе більше, ніж це роблять чоловіки. Жінки передали свою вроду більшою мірою своїм жіночим нащадкам, ніж чоловічим, і тому жінки стали взагалі більш вродливі, ніж чоловіки. Жінки взагалі передають більшість своїх ознак, в тому числі і вроду.

Дарвін вважає статевий добір найважливішою причиною з усіх інших, що привели до великої різниці у зовнішності між расами людей, а також певною мірою і між людиною і нижчими тваринами. Чим більш високо організована тварина, тим сильніше виявляється дія статевого добору.

Моральні якості людини розвиваються на основі суспільних інстинктів, що складають родинні зв'язки. Мораль розвивається, закріплюється і передається спадково.

Психічне осмислюється Дарвіном як механізм і наслідок статевого добору (у виборі). Цей вибір – діяльне активне начало, яке формує і зовнішнє, і внутрішнє в людині.

Дарвін робить спробу пояснити головні психічні риси живих істот. На фоні статевого добору він розглядає виникнення індивідуальних особливостей людей, формування розуму, мови, моральних якостей.

Спеціально спиняється на проблемі виразу емоцій у тварин і людини. Дарвін показує, що у людей постійно виявляються індивідуальні відмінності у всіх частинах її тіла, в її розумових здібностях. Ці відмінності він пояснює пануванням законів спадковості. Людина має тенденцію розмножуватись з більшою

швидкістю, ніж це дозволяють її об'єктивні умови. Внаслідок цього вона піддається жорсткій боротьбі за існування.

Дарвін підійшов до розкриття комунікативної ролі виразних рухів. Він зазначає, що здатність членів одного і того самого племені спілкуватися між собою за допомогою мови відіграла першорядну роль у розвитку людини, а виразні рухи обличчя і тіла надавали велику допомогу мові. З метою спілкування людина свідомо і довільно демонструє емоційні стани мімікою та пантомімікою. Довільність і недовільність – якості, що взаємно переходять одна в одну. Встановлює зв'язок між суб'єктивним переживанням емоції та їх зовнішнім виразом.

Неабиякий інтерес для історії становлять праці Дарвіна „Біографічний нарис однієї дитини” (1877 р.) та „Спогади про розвиток мого розуму і характеру (Автобіографія)” (1876-1881 рр.), „Щоденник роботи і життя” (1838-1881 рр.). Ці твори мають глибокий психологічний зміст.

2. Рефлекторна теорія психічного І.М. Сеченова

Іван Михайлович Сеченов (1829-1905 рр.) - фізіолог за фахом, свої наукові інтереси зосередив на розвитку психології як природничої науки. Досліджував психологічні проблеми фізіологічним шляхом, вважав, що психолог мусить стати фізіологом.

Основоположна теза у теорії Сеченова – мозок є органом психічного. Мозок є орган душі, тобто такий механізм, який, будучи

приведеним будь-якими причинами у дію, дає в остаточному результаті той ряд зовнішніх явищ, якими характеризується психічна діяльність.

У праці „Рефлекси головного мозку” (1863 р.) зазначає, що всі зовнішні прояви мозкової діяльності зводяться до м’язового руху: всі без винятку якості зовнішніх проявів мозкової діяльності, яка характеризується, наприклад, словами „натхненність”, „пристрасність”, „насмішка”, „смуток”, „радість”, є не що інше, як результат більшого або меншого м’язового скорочення.

В ті часи наука вже розділяла за походженням всі м’язові рухи на 2 групи – недовільні і довільні. Сеченов починає своє дослідження з найпростіших рухів за участю не головного мозку, а спинного. Робота мозку в цілому уявляється як машиноподібна: головний мозок, взятий як орган психічного, за певних умов може здійснювати рухи фатально, машиноподібно, як наприклад, в стінному годиннику стрілки рухаються фатально від того, що гирі крутять годинникові колеса. Сеченов до тілесних приєднує психічні процеси, і розглядає остання, як машиноподібні.

У другій частині трактату «Рефлекси головного мозку» здійснює спробу підвести явища довільних рухів під машиноподібну діяльність. Сеченову вдалося показати, що й високі форми довільної діяльності можна розчленувати на рефлекси, які починаються чуттєвим збудженням, продовжуються м’язовим рухом. Джерело довільного руху - в збудженні чутливого нерва.

Механізм «довільності» - це рухова реакція довільного типу на зовнішній подразник. Ми часто його не помічаємо, але наявність його не підлягає сумніву.

Затримка рухів, на думку вченого, сприяє утворенню вміння мислити, думати, міркувати. Психічний акт не може з'явитись у свідомості без зовнішнього чуттєвого збудження, так як і думка. Якщо думка оформлюється в слові, то рефлекс залишається лише у м'язах, які виконують розмовні функції, думка відокремлюється від дії.

Вчений довів, що всі акти свідомого чи несвідомого життя за способом походження - суть рефлексу.

У рефлексорній теорії психічного, природа організму відіграє у визначенні поведінки незначну роль.

У роботі „Елементи думки” дає розгорнуту картину розвитку мислення з чуттєвого досвіду. Будь-яка думка це зіставлення уявних об'єктів один з одним у певному відношенні. Досліджує три головні відношення між елементами думки – схожість, співіснування і послідовність.

Рефлексорна теорія психіки виходить з того факту, що поза людською психікою існує великий об'єктивний світ незалежно від волі людини. Завдання психології полягає в тому, щоб визначити характер їхньої взаємодії, тобто показати, що вносять суб'єкт і об'єкт в той образ дійсності, який створює психіка.

3. Роль спадковості у формуванні психічного за Т. Рібо

Теодюль Рібо (1839-1916 рр.) - видатний психолог та філософ, здійснив спробу побудувати досвідну психологію як природничу науку, як таку, що спирається на біологію.

В поясненні психічних явищ Рібо застосовував асоціацію як активний принцип, надавав великого

значення розкриттю фізіологічних, зокрема рефлекторних механізмів психічної діяльності. Будь-який психічний стан незмінно пов'язано з станом фізіологічним, простіший тип якого – рефлекторний акт.

Вважав, що нова досвідна психологія, на відміну від метафізичної, вивчає лише психічні явища, запозичуючи при цьому методи біологічних наук, насамперед експеримент.

На цій основі психологія з описової стає пояснювальною, прагне стати природничою наукою.

Рібо написав велику кількість психологічних монографій: „Сучасна англійська психологія” (1881 р.), „Хвороби пам'яті” (1881 р.), „Воля в її нормальному і хворобливому станах” (1884 р.), „Спадковість душевних властивостей (Психологічна спадковість)” (1884 р.), „Хвороби особистості” (1886 р.), „Психологія уваги”(1897 р.), „Психологія почуття” (1898 р.), „Творча уява” (1901 р.).

У праці „Спадковість душевних властивостей” зазначає, що визначальним у поведінці людини є психічна спадковість, а середовищу у формуванні психічних властивостей відводить мізерну роль.

Спадковість та індивідуальний досвід виступають у Рібо як два фактори поведінки і розривають на дві нерівні частини психічне: „...спадковість має більше влади над нашою будовою тіла і нашим характером, ніж усі фізичні або моральні зовнішні впливи”.

Рібо уявляє людську індивідуальність у вигляді двох нерівних частин:

- Одна частина – більша, найміцніша. Вона найменше усвідомлюється нами, містить у собі ті напівфізіологічні інстинкти, які сприяють збереженню особистості і виду, моральні інстинкти, які керують нашими вчинками, і ті форми думки, без яких неможлива розумова діяльність.
- Друга частина – менша – є свідомою і відображає індивідуальні особливості нашого тіла і численні впливи зовнішнього середовища.

Перша частина становить вид, расу, друга – особистість, найчастіше сімейство.

Рібо виходить з того, що свідомість у всіх її формах пов’язується з життям і що будь-яке психічне явище залежить від певного органу або тканини. Тому психічні властивості передаються спадково як життєві явища, „психічна спадковість є окремим випадком біологічної спадковості”.

Рібо розкриває психологію волі з погляду вчення про дисоціації (розклад), тобто бере аномалії волі як вихідні позиції для вивчення її нормальних станів. Досліджує волю лише в межах внутрішнього і зовнішнього досвіду, тобто вивчає бажання як факти з їхніми безпосередніми причинами – мотивами.

Головний наголос у проблемі волі робить на виборі, наданні переваги після більш або менш тривалого порівняння мотивів. Цей вибір становить індивідуальні реакцію. Вибір між кількома станами свідомості відбувається на основі відповідності дії моральним та іншим настановам особистості.

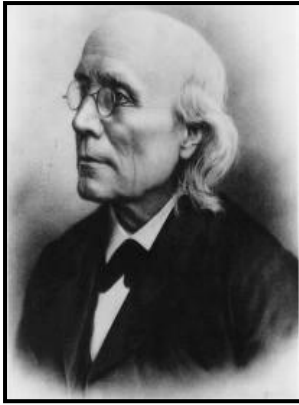
Остаточну причину вольової дії Рібо вбачає в характері „Я”, особистості як складному продукті спадковості, фізіологічних особливостях, що були до народження, існують після народження, а також у вихованні і досвіді. При цьому характер пов’язується більше з афективними сторонами особистості, ніж з інтелектуальними. Первинною та справжньою причиною вибору є емоційний стан, або „тон” організму. Цей тон визначає бажання, умовою якого є ієрархічна координація прагнень з супідрядністю, яка веде до мети. Патологія волі характеризується відсутністю такої координації. Воля не виступає самостійною сутністю, вона є остаточним вираженням ієрархічної координації.

Найвища форма бажання – довільна увага – з’являється рідко і на короткий час. Неможливість зосередити увагу є одним із симптомів розумової слабкості. Найвища форма координації є водночас і найнепостійнішою у сфері психологічних явищ. У зв’язку з цим Рібо формулює важливий біологічний закон: „Функції, що утворилися останніми, зникають першими”.

4. Виникнення психофізики та психометрії

В другій половині XIX ст. створюються об’єктивні умови для виділення психології в самостійну науку. Але для цього потрібно

було відкрити її своєрідні закони, а у дослідженнях деталізувати психічне, його структуру. Вчені почали досліджувати такі безпосередні дані, як свідомість, суб'єктивне, внутрішнє, безпосередній досвід.

Гюстав Теодор Фехнер (1801-1887 рр.) – поет, вчений, філософ створив нову самостійну область знань – *психофізику*. У роботі „Елементи психофізики” (1860 р.) сформулював основне завдання психофізики: розробити точну теорію співвідношення між фізичними та психічними явищами, а також між душею та тілом. Метою Фехнера було вивчення відчуттів.

Вчений створив експериментальні методи та психофізичний закон. Оскільки подразник, який викликає відчуття, може бути вимірний, Фехнер зауважив, що виміряти відчуття можливо, вимірявши інтенсивність фізичного подразника. Початком відліку при цьому виступала та мінімальна величина подразника, при якій виникає перше, ледь помітне відчуття. Це нижчий абсолютний поріг.

На основі численних спостережень установив закон: постійній різниці в напруженнях відчуттів (завжди мають однакову величину) в певних межах постійно пов'язані з однаковими відносними різницями в силі подразнень. Якщо на один і той же орган чуття діють різні подразнення, напруження яких утворюють геометричний ряд, то виникають відчуття, напруження яких утворюють арифметичний ряд.

Ще однією областю психологічної науки стала *психометрія*, що вивчала швидкість протікання психічних процесів: відчуття та сприймання, найпростіші асоціації.

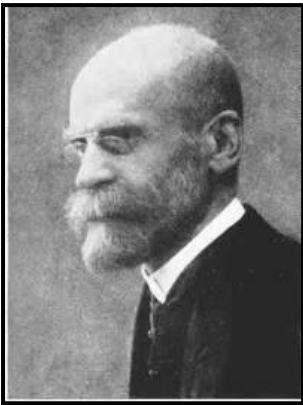
Значний внесок у розвиток психометрії зробив голландський фізіолог **Франц Корнеліс Дондерс** (1818-1889 рр.), який розробив методику вимірювання часу складних психічних процесів. Спочатку вимірювався час простої реакції, тобто час, який проходить з моменту появи якого-небудь простого слухового чи зорового подразника до моменту руху-відповіді на нього. Потім завдання ускладнювалося і набувало форми реакції вибору, реакцій відмінностей. Вимірювався час цих більш складних реакцій. Потім від часу складних реакцій віднімався час простих реакцій, а залишок приписувався тому психічному процесі, який потрібний був для операції вибору, відмінності чи рішення іншої задачі.

Німецький фізіолог **Людвіг Ланге** (1825-1885 рр.) виділив відмінності сенсорної і моторної реакцій та показав, що в залежності від того, чи налаштований піддослідний на сенсорну сторону процесу чи має він установку на його моторний аспект, час реакції істотно змінювався. З того часу почалося дослідження установки.

Дослідження кількісних аспектів психічних процесів відкривали можливість об'єктивного підходу до психічних явищ. В цьому полягає принципове значення робіт в області психофізики та психометрії.

5. Психологія „колективної свідомості” Е. Дюркгейма

Еміль Дюркгейм (1858-1917 рр.) - французький соціолог та філософ мав за мету відокремити психічні явища від соціальних. Він говорить про існування соціальних фактів поза індивідами: "Коли я дію як брат, чоловік або громадянин, я виконую обов'язки, встановлені поза мною та моїми діями, правом та звичаями. Навіть тоді, коли вони збігаються з моїми власними почуттями й коли я визнаю в душі їхнє існування, воно залишається все-таки об'єктивним, адже не я сам, створив їх, а вони нав'язані мені вихованням".

Дюркгейм робить наголос на навіюванні як на такій соціальній здатності, що приводить до вироблення ідей і прагнень у кожного члена суспільства.

Вважав, що у групі індивід діє інакше, ніж наодинці. Висуває ідею про "колективну душу", яка дає існування віруванням, схильностям, звичаям.

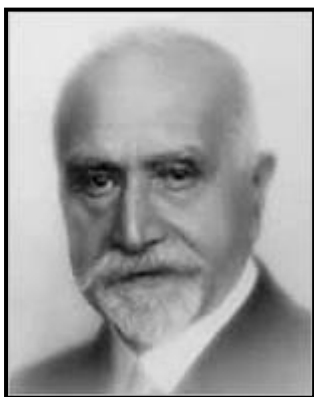
Дюркгейм поступово здійснює перехід від ідеї колективної свідомості до ідеї колективного несвідомого. Суспільство виступає як незалежне від волі окремих людей, як таке що протиставило себе окремим людям і поводить ся ними як чужа для них сила.

Влада для Дюркгейма є втілений колективний тип. Вона пов'язується з авторитетом, який домінує над свідомостями, й у цьому вбачається також її сила. В нижчих суспільствах колективна свідомість, за Дюркгеймом, має найбільшу могутність. Тут злочин не просто порушення загального інтересу, це-образ авторитету, в

певному розумінні - трансцедентного.

Е. Дюркгейм створив солідний трактат про самогубство, в якому показує саме роль суспільства у спричиненні самогубств: "Що стосується фактів приватного життя, які здаються безпосередньою й вирішальною причиною самогубств, то насправді вони можуть бути визнані тільки випадковими. Якщо індивід так легко схиляється під ударами життєвих обставин, то це відбувається тому, що стан того суспільства, до якого він належить, зробив із нього здобич, уже зовсім готову для самогубства". Дюркгейм іде далі: «Кожне людське суспільство, кожна соціальна група мають більш або менш виражену схильність до самогубства, яка вже визначає собою розміри індивідуальних схильностей, а не навпаки. Схильність цю утворюють такі речі течії егоїзму, альтруїзму, які на цей момент охоплюють суспільство, а вже їхнім наслідком є схильність до томливої меланхолії або безнадійної втоми. Саме ці колективні схильності, проникаючи в індивіда, й викликають рішення накласти на себе руки».

6. Психологія „колективних уявлень” Л. Леві-Брюля

Французький філософ, соціолог, етнограф і психолог, **Люс'єн Леві-Брюль** (1857-1939 рр.) досліджував «примітивні суспільства» створив теорію про **«колективні уявлення»**, що визначають ставлення первісної людини до світу.

Праці Леві-Брюля про первісне мислення спираються на етнографічний матеріал народів Африки, Австралії та

океанії. Леві-Брюль висунув ідею про якісно відмінні типи мислення первісної і сучасної людини.

Мислення первісної людини Леві-Брюль кваліфікує як «дологічне». Воно ще не має законів формальної логіки, і передусім - закону суперечності. Але «дологічний характер» мають лише «колективні уявлення», в той час як мислення окремих індивідів у первісному суспільстві може бути формально логічним.

Для первісного суспільства пануючим визнає закон «партиципації» (співпричетності), згідно з яким всі предмети і явища мають властивості «єдиносутності», що найкраще виражено в уявленні про тотем.

Різниця між типами мислення примітивної і цивілізованої людини, за Леві-Брюлем, полягає в ролі, яку відіграють у свідомості та поведінці первісної людини «колективні уявлення». Вони виробляються не окремою особистістю, а суспільством; окрема особа дістає їх уже в готовому вигляді. Вони імперативні, нав'язуються людині з раннього дитинства, не піддаються критиці і передаються з покоління в покоління через вірування, звичаї і мову.

Наші уявлення (сучасної людини), зазначає Леві-Брюль, мають переважно інтелектуальний характер; вони диференційовані, дають можливість цивілізованій людині здійснювати складні операції абстрагування, узагальнення та логічної класифікації. Наше мислення концептуальне, воно будується на поняттях і може бути ізольованим від інших здібностей людини, відкриваючи істину, позбавлену суб'єктивізму.

Природне і надприродне нерозривно зв'язані. Первісному

мисленню світ уявляється як щось суцільне ціле, в якому природне і надприродне, містичне і буденне нерозривно зв'язані, а правильніше злиті двоєдності. Одні й ті самі містичні сили приписуються часто зовсім різним речам.

Первісні люди зображення вважають тотожним їхньому оригіналу. Ототожнюється людина і тінь, людина та її ім'я тощо.

Мислення первісної людини містичне за змістом своїх уявлень і пралогічне за характером їх сполучень і сплетінь. Первісне мислення в розумінні Леві-Брюля має своєю основою ірраціональну логіку, несумісну з нашими логічними категоріями.

Леві-Брюль зазначає, що сучасна людина здатна піддаватися впливу казок як форми фольклору, тобто вона здатна перенестись у світ надприродного, умовного. Це можна пояснити прагненням звільнити себе від пригноблюючого раціоналізму науки.

Леві-Брюль вказує, що первісне мислення виявляє постійну тенденцію до символізації. Воно не затримується на самих подіях, що його вражають, а відразу ж шукає за цими подіями певний знак про щось інше, але важливе. Той або інший факт є для цього мислення нічим іншим, як проявом потойбічного світу.

Первісна людина не творить символи сама, а знаходить їх готовими: вона найнебезпечнішим чином тлумачить як символи, так і події, які привели в дію афективну категорію надприродного.

Саме фантазія поєднує між собою те, що в природному середовищі перебував у відносній автономності. У зв'язку з цим Леві-Брюль дає ще одну важливу характеристику первісного мислення - співпричетність. Два одночасних факти, що здійснюються в різних

місцях, для первісного мислення виявляються тісно спаяними між собою. Більше того, це може бути один і той же факт, що здійснюється відразу в двох різних формах, у двох різних пунктах, віддалених один від одного. Міфологічна форма такого зв'язку і є магією.

У праці «Первісна міфологія. Міфічний світ австралійців і папуасів» Леві-Брюль вказує на спорідненість міфу і сновидіння. Саме сновидіння стало психологічною основою виникнення уявлень про надприродне. Леві-Брюль встановив у міфі і сновидінні спільні риси. Вони трансцендентні у відношенні до повсякденного досвіду і допускають надприродне. Те, що бачиться уві сні, здається таким же реальним, як видиме у звичайному стані, коли людина не спить, а можливо, і більш реальним, все що відкривається уві сні, належить до речей вищого порядку і може мати непереборний вплив на хід речей.

7. „Психологія мас” Г. Лебона

Гюстав Лебон (1841-1931 рр.) - французький учений-філософ, соціолог, психолог, медик, а також фізик і хімік. Головною його темою й загадкою була психологія людини, через яку, й завдяки якій тільки й можливо розкрити сенс людської

історії. Лебоніві належать праці: "Людина і суспільство" (1881 р.), "Наукові основи філософії історії" (1931 р.), "Психологічні закони еволюції народів" (1894 р.), "Психологія народів і мас" (1895 р.), "Психологія соціалізму" (1908 р.), "Психологія нового

часу" (1920 р.), "Психологія виховання" (1910 р.) та ін.

Праця "Психологія народів і мас" є своєрідним підсумком його досліджень з історичної психології. Якщо Т. Карлейль вважав героїв рушійною силою історії, то Лебон показує "роль великих людей у розвитку цивілізації". Він підкреслює, що "невеликий відбір видатних людей, яких має цивілізований народ і яких було б досить знищити в кожному поколінні, щоб відразу викреслити цей народ зі списку цивілізованих націй, саме й становить істинне втілення сил раси". Саме ці люди здійснюють прогрес у науках, мистецтвах, промисловості, в усіх галузях цивілізації.

Натовп користується цими досягненнями, але не любить тих, хто над ним підноситься, й саме ці останні люди стають мучениками натовпу.

Ідея рівності згубна для народу, каже Лебон. "Щоб рівність панувала у світі, слід було б понизити поступово все, що складало цінність певної раси, до рівня того, що в ній є найнижчого. Піднести інтелектуальний рівень останнього із селян до генія неможливо. Легко знищити таких геніїв, але їх не можна замінити".

В суспільно-політичній діяльності фанатизм має перевагу над поміркованістю. Фанатики з обмеженим розумом, але з енергійним характером та з сильними пристрастями можуть засновувати релігії, імперії, піднімати маси. Щодо таких людей створюється ідеал, йому вклоняються, далі його знищують. Лебон твердить, що найзнаменитіші творці різних *fata morgana*

найрадикальніше перетворювали, змінювали світ, бо втілювали мрії народу. Сила дії цих людей мало залежить від того, істинні вони чи ні. Історія свідчить, що найбезглуздіші ідеї завжди сильніше впливали на людей і відігравали найважливішу роль. Із усіх чинників розвитку цивілізації ілюзії становлять чинник наймогутніший.

Розглядаючи маси як інертну, пасивну силу, яка тільки й здатна жити в ілюзіях, Лебон зазначає прагнення мас до абсолютних, не хибних істин.

Тим часом, підкреслює Лебон, речі самі по собі не змінюються. Лише ідеї щодо цих речей підлягають змінам. Лукаві політики на ці ідеї й спираються, що в цілому формує демагогічний стиль життя, проголошення і сприймання гасел, де кожне слово зрозуміле, а в цілому хто зна, що означає це гасло.

Лебон скаржиться, що головною рисою його епохи є заміна свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу. А натовп може відігравати тільки руйнівну роль, що призводить до розпаду цивілізації. Хоч би якими були індивіди з їхнім характером і розумом, як тільки вони потрапляють у натовп, цього досить, щоб у них утворилася колективна душа, й вони тепер мислять і чинять інакше, ніж поза натовпом.

Люди відрізняються своїм свідомим ставленням до світу, вони уніфікуються в глибинних рушійних силах поведінки. Натовп стає безвідповідальним, адже він анонімний. У натовпі будь-яке почуття заразливе, тому індивід приносить у жертву

особисті інтереси колективним. У натовпі, й це головне, людина піддається навіюванню. Паралізується свідомо мозкова діяльність. Людина не усвідомлює своїх вчинків, діє стрімголов; вона перетворюється на робота, в якого немає своєї волі. Натовп може обернути боягуза на героя, скептика - на віруючого, чесну людину - на злочинця.

Лебон розглядає почуття й моральність натовпу, його міркування та уяву, релігійні форми, в які втілюються його переконання, класифікує натовп і дає детальну характеристику злочинному натовпові, діям присяжних та кримінальним судам, а також парламентським зборам.

Передовсім впадають в око імпульсивність, мінливість і роздратованість натовпу. Натовп ніколи не чинить завбачливо. Він нетерпимий, піддається впливові авторитету, консервативний. Натовп, позбавлений будь-яких критичних здатностей, виступає як надзвичайно легковажний. У ньому надзвичайно активно діє механізм утворення колективних галюцинацій. Тому Лебон зауважує, що найсумнівніші події саме ті, які спостерігалися найбільшим числом людей. Після смерті героїв навколо них створюються легенди.

Маси поважають силу, а доброта їх мало хвилює. Готовий виступити проти слабкої влади, натовп рабоподібно схиляється перед сильною владою. Як такий, що швидко стомлюється від своїх негараздів, натовп інстинктивно прагне до рабства. Психологічно Лебон пояснює ці властивості натовпу тим, що він мислить образами, які постають один за одним без

будь-якого зв'язку.

Найперший доказ істинності для натовпу - це наявність чудесного. В усіх релігіях віруючі для доказу вимагають творення чуда. Ці та інші факти дають можливість Лебоніві стверджувати, що чудесне й легендарне є істинним опертям становлення цивілізації. Докази не впливають на натовп. Він потребує релігійних настановлень, оскільки всі вірування можуть бути засвоєні тільки у випадку, якщо вони втілені в релігійну форму, яка не допускає жодних заперечень.

Віддалені чинники дії натовпу - це раса, традиції, характер часу, установи та виховання. Важливу роль також відіграє слово, а не його реальний сенс. Лебон слушно зауважує, що дуже часто слова з надто невизначеним сенсом мають найбільший вплив на натовп. Це стосується, зокрема, таких термінів, як соціалізм, рівність, свобода та ін. Ці слова, підсумовує він, утворюють синтез усіх несвідомих різноманітних потягів і надій на їх реалізацію. Ні докази, ні переконання: не можуть вистояти проти відомих слів і формул.

8. Психологічна „теорія поля” К. Левіна

Курт Левін (1890-1947 рр.) шукав опору для своїх психологічних уявлень у новій, некласичній фізиці. Вчений вважав, що психологія повинна перейти на новий режим мислення й інтерпретувати свої явища не в категоріях ізольованих «речей», а в категоріях «відносин».

Левін зосередив увагу на проблемі людських спонукань (категорія мотиву). Вважав, що мотивами є об'єкти - різні райони «життєвого простору». У їхньому відношенні до індивіда, що відчуває в них потребу, або квазіпотребу - намір. Самі предмети навколишнього середовища стають мотивами в силу «потребністних» відносин до них індивіда.

Динамічна система в Левіна означає не поле свідомості, а поле поведінки. Але ця поведінка своєрідно детермінована функцією психічного поля як системи, що перебуває під напругою, яка виникає, коли порушується рівновага між індивідом і середовищем. Напруга породжує «локомоції» (будь-які зміни, що відбуваються із суб'єктом, а не тільки реальні дії), спрямовані на рятування від неї.

Левін створив серію цікавих психологічних методик. Першу з них підказало спостереження в одному з берлінських ресторанів за поведінкою офіціанта, що добре пам'ятав суму, що належала з відвідувачів, але відразу ж забував її, після того як рахунок був оплачений. Думаючи, що в цьому випадку цифри утримуються в пам'яті завдяки «системі напруги» і зникають із її розрядкою, Левін запропонував своїй учениці Б.В. Зейгарник експериментально досліджувати розходження в запам'ятовуванні незавершених (коли «система напруги» зберігається) і завершених дій. Експерименти підтвердили прогноз. Перші запам'ятовувалися приблизно у два рази краще (ефект Зейгарник).

Був вивчений також ряд інших феноменів. Всі вони пояснювалися виходячи із загального постулату про динаміку напруги в психологічному полі. До цих феноменів відноситься:

- «ефект заміщення» - мотиваційний потенціал дії, що не вдалося завершити, спонукує зробити іншу дію;
- «ефект насичення» - рівень напруги в системі падає через часте повторення однієї й тієї ж дії.

Вчений вивчав мотивацію, зокрема рівень домагань особистості, який обумовлений по ступені труднощів мети, до якої прагне. Рівень домагань встановлювався саме випробуваним, приймаючим рішення взятися за завдання іншого ступеня складності, чим уже виконане.

По його реакції на успіх або неуспіх, пов'язаний з виконанням нового завдання й наступних виборів (коли ним вибираються або ще більш важкі, або, навпроти, більше легкі завдання), визначається динаміка рівня домагань. Ці дослідження дозволили піддати експериментальному аналізу ряд важливих психологічних феноменів: ухвалення рішення, реакцію на успіх і неуспіх, поведіння в конфліктній ситуації й ін.

Від аналізу мотивації поведінки індивіда, Левін переходить до дослідження групи. Він стає ініціатором розробки напрямку, названого «груповою динамікою». Тепер уже група трактується як динамічне ціле, як особлива система, компоненти якої (індивіди, що входять у групу) гуртуються під дією різних сил. «Сутність групи, - відзначав він, - не подібність або розходження її членів, а їхня взаємозалежність. Група може бути охарактеризована як «динамічне ціле». Це означає, що зміни в стані однієї частини змінюють стани будь-якої іншої. Ступінь взаємозалежності членів групи варіює від незв'язної маси до компактної єдності».

9. Операціональна теорія інтелекту Ж. Піаже

Швейцарський психолог **Жан Піаже** (1896-1970 рр.) досліджував інтелект. В працях, які вийшли в 20-х роках: «Мова й мислення дитини» (1923 р.), «Судження й умовивід у дитини» (1924 р.), «Уявлення дитини про світ» (1926 р.), «Фізична причинність у дитини» (1927 р.) описується

розвиток вчення про мову й мислення дитини, про її логіку й світогляд.

Піаже спробував розкрити якісну своєрідність дитячого мислення з його позитивної сторони. У центр уваги було поставлено те, що в дитини є, а не недоліки дитячого мислення в порівнянні з мисленням дорослої людини.

На шляху від дитини до дорослого думка перетерплює ряд якісних перетворень - стадій, кожна з яких має власну характеристику. Намагаючись розкрити їх, Піаже зосередився спочатку на дитячих висловлюваннях. Він застосував метод вільної бесіди з дитиною, прагнучи, щоб питання, які задаються маленьким випробуванним, були можливо ближче до їхніх спонтанних висловлень: що змушує рухатися хмари, воду, вітер? Чому сняться сніг? Чому плаває човен? і т.д.

Нелегко було знайти в безлічі дитячих суджень, розповідей, переказів, реплік об'єднуючий початок, що дає підстава відмежувати «те, що в дитини є», від пізнавальної активності дорослого. Таким загальним знаменником Піаже вважав своєрідний егоцентризм дитини. Маленька дитина є несвідомим центром власного світу. Вона не здатна стати на позицію іншого, критично, з боку глянути на себе,

зрозуміти, що інші бачать речі по-іншому. Тому вона змішує суб'єктивне й об'єктивне, пережите й реальне. Вона приписує свої особисті мотиви фізичним речам, переносить внутрішні спонукання на незалежний від них причинний зв'язок явищ природи.

У мисленні дитини виявляються й своєрідна магія - словам і жестам надається здатність впливати на зовнішні предмети. У присутності інших дитина міркує вголос, так якби вона була одна. Її не цікавить, чи буде вона зрозуміла іншими. Її мова, що виражає бажання, мрії, «логіку почуттів», служить своєрідним супутником, акомпанементом її реальної поведінки.

Але життя змушує дитину вийти з світу мрій, пристосуватися до середовища. І тоді дитяча думка втрачає первозданність, деформується й починає підкорятися іншій, «дорослій» логіці, почерпнутої із соціального середовища, тобто із процесу мовного спілкування з іншими людськими істотами.

У праці «Розвиток кількості в дитини» (1941 р., разом з Б. Інельдер) порушується питання про те, як дитина відкриває інваріантність (сталість) деяких властивостей об'єктів, як її мислення засвоює принцип збереження речовини, ваги й обсягу предметів. З'ясувалося, що принцип збереження формується в дітей поступово, причому спершу вони починають розуміти інваріантність маси (до 8-10 років), а потім ваги (до 10-12 років) і, нарешті, обсягу (близько 12 років).

У ряді праць Піаже і його співробітників концепція операціонального інтелекту одержала в 40-х роках нове експериментальне висвітлення й подальшу теоретичну розробку.

Загальний підсумок тих поглядів на розумовий розвиток, до яких прийшов Піаже в розглянутий період, представлений у його трактаті «Психологія інтелекту» (1946 р.).

Рекомендована література

1. Ждан А.Н. История психологии от античности до наших дней / А.Н. Ждан. – М., 1990.
2. История психологии. Хрестоматия / [под ред. Гальперина П.Я.]. - Екатеринбург: Деловая книга, 1999.
3. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.
4. Роменець В.А. Історія психології 19 – початку 20 століття / В.А. Роменець. – К., 1995.
5. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К., 1978.
6. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.
7. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М., 1985.

ЛЕКЦІЯ № 8

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ НАПРЯМКИ ПСИХОЛОГІЇ

План

1. Психологія як наука про безпосередній досвід В. Вундта.
2. Зміст структуралізму Е.Б. Тітченера.
3. Розвиток експериментальної та прикладної психології.
Теорії Ф. Гальтона.
4. Психологія свідомості В. Джемса.
5. Психологія біхевіоризму. Основні положення необіхевіоризму.
6. Гештальтпсихологія.

1. Психологія як наука про безпосередній досвід В. Вундта

Вільгельм Вундт (1832-1920 рр.) – психолог, філософ, фізіолог, етнограф, мовознавець. Засновник Лейпцизької лабораторії, де було широко розгорнуто психологічний експеримент. Засновник експериментальної психології, автор таких праць: „Фізіологічної психології”, „Нариси

психології”, „Психологія народів” та ін.

За Вундтом, досвід складається з **2 компонентів**:

- змісту, або „об’єкта досвіду”;
- сприймання змісту, або „самодіяльного суб’єкта”.

Перший компонент виступає предметом природознавства й становить «опосередкований досвід», другий є предметом психології і становить «безпосередній досвід».

Підкреслюючи процесуальний, миттєвий характер психічного, Вундт встановлює зв'язок психології з суміжними дисциплінами: у відношенні до природознавства психологія виступає наукою додатковою, до наук про дух – основною, у відношенні ж до філософії вона є підготовчою емпіричною наукою.

Вчений вважав, що *психічні факти* – це не предмети, а події, що відбуваються у часі і підлягають зміні. В цьому розумінні вольові акти Вундт вважає типовими і пропонує їх як взірець для розуміння всіх психічних процесів.

Оскільки предметом психології є психічні процеси, дослідження їх може здійснюватися тільки на основі експериментального спостереження. Тільки продукти духу (мова, міфи, звичаї), що виникли історично, не піддаються такому методу, проте психологічний аналіз має можливість дати пояснення тим психічним процесам, які беруть участь у їх виникненні та розвитку.

Вундт ставить перед психологією такі *завдання*:

- аналіз складних процесів;
- виявлення зв'язків між елементами психічного;
- встановлення законів психічного буття, що узагальнюють проблеми психічної причинності.

Відповідно до поставлених завдань Вундт ділить своє психологічне вчення на такі *розділи*:

1. психічні елементи – окремі відчуття та їх емоційні тони;
2. психічні утворення – уявлення на базі матеріалу відчуттів;
3. сполучення психічних утворень – свідомість, аперцепція;
4. продукти психічного розвитку – індивідуального, історичного;

5. психічна причинність та її закони.

Психічні елементи мають умовний характер, і як абсолютно прості складові частини психіки, вони є продуктами аналізу та абстракції. Виділяє *два роди* психічних елементів:

- відчуття (звуковий тон, тепло, холод, світло);
- прості почуття, що супроводжують відчуття.

У дійсному змісті психіки існують лише сполучення цих елементів. Спільною властивістю елементів психічного Вундт вважає *якість* (синє, холодне) та *інтенсивність* (слабке, сильне, веселе, сумне). Властивості елементів, специфічні для кожного різновиду відчуттів, перебувають у зв'язку з безпосереднім відношенням відчуттів до об'єкта, а почуттів – до суб'єкта.

Розкриваючи поняття *психічних утворень* (близьке до сучасного поняття „психічних процесів”), прагнучи їх класифікувати, Вундт насамперед говорить про уявлення, афекти, вольові акти як загальні класи психічних утворень, а зорові уявлення, радість, гнів, надію він вважає окремими родами утворень, що становлять загальні класи.

Вундт підкреслює, що психічні утворення ніколи не бувають об'єктами, а є лише процесами, що змінюються кожної миті. Особливість утворень полягає у тому, що до них завжди приєднуються нові властивості, внаслідок сполучення елементів один з одним. Зорові уявлення, наприклад, містять у собі не лише властивості світлових відчуттів, положення і руху очей, а крім цього, й властивості просторового розташування об'єктів цих відчуттів, яких відчуття як такі не містять. Психічні утворення, що складаються

з відчуттів, Вундт називає уявленнями, а ті, що складаються з елементів почуття, - душевними рухами.

Видозміна уявлень та почуттів, що підготовлена афектом і раптово завершує його, становить **вольову дію**. Афект разом зі своїм кінцевим результатом – це і є вольовий процес, частину якого становить вольова дія. Прості вольові дії завершуються пантомімічними виразами – це зовнішні вольові дії, а складні, внутрішні – впливають на уявлення та почуття. Вундт розвиває афективну теорію волі, вважаючи, що афекти є первинним джерелом останньої. Вольовий процес відрізняється від афекту тим, що до нього прилягає зовнішня дія, яка на основі почуття ліквідує самий афект.

Сполучення психічних утворень складає свідомість. Стани, коли цей процес порушується (сон, непритомність) Вундт називає **несвідомими**. Свідомість буває індивідуальною і колективною. Індивідуальну свідомість він пов'язує з її фізіологічним органом – корою півкуль великого мозку, яка є мереживом клітин і волокон.

Сполучення психічних процесів буває одночасним і послідовним – у формах цього зв'язку і виступає свідомість. Її передбуття становить рівень несвідомої психіки. Рівні свідомості є рівнями інтеграції психічних утворень.

До **продуктів психічного розвитку**, Вундт відносить мову, міфи, звичаї.

Форми людського спілкування становлять безперервний ланцюг історичного розвитку, в результаті чого виникає ідея людства як

загальної форми духовного спілкування, куди входять народи, держави, культурні спільності, роди, сім'ї.

Своє вчення про мову Вундт починає з аналізу жестів і звуків, на основі яких відбувається спілкування. Мова жестів простіша, обмежується лише передачею конкретних чуттєвих уявлень та їх зв'язку. Мова звуків полягає у тому, що до мимічних та пантомимічних жестів приєднуються звукові «жести», що походять з виразних рухів.

Виникнення міфологічних уявлень Вундт пояснює механізмом персоніфікуючої аперцепції, що завжди властива наївній свідомості. Ранні творіння міфічної думки Вундт пов'язує з екзистенціальними інтересами людини: спробами передбачати долю в майбутньому, спостереженням за смертю людей, зв'язком образів сновидінь з реальним життям. В цьому вчений бачить джерело анімізму. З міфів породжується філософія і релігія.

На основі розгляду мови, міфів та звичаїв, Вундт висуває ідею про колективну волю і колективну свідомість. Тлумачиться як вираження збігу духовних властивостей індивідів та їх фактичної взаємодії.

Поняття причинності, за Вундтом, впливає з потреби нашого мислення розміщувати всі факти, дані нам у досвіді, за їх причинами та наслідками. Основні закони психічного буття, що конкретизують психічну причинність, Вундт поділяє на дві групи:

- психічні **закони відношення**, які лежать в основі виникнення та безпосередній взаємодії психічних утворень;

- психічні *закони розвитку* як похідні, що відносяться до складних дій у межах більш широких рядів психічних фактів.

2. Зміст структуралізму Е.Б. Тітченера

Едвард Бредфорд Тітченер (1867-1927 рр.) - американський психолог, учень В. Вундта, був фундатором Товариства експериментальної психології в США. Основні праці: «Експериментальна психологія» в 2 томах (1901-1906 рр.), «Нариси з психології» (1898 р.),

«Підручник з психології» (1914 р.), «Систематична психологія» (1924 р.).

Головним предметом психології визначав свідомість, яка вивчалась переважно методом інтроспекції. Своїй психології дав назву «структурна», розвиваючи її ідеї у праці «Постулати структурної психології» (1898 р.). Поняття структури передбачало елементи та їх зв'язок, тобто виявлення вихідних інгредієнтів психіки та способів їх структурування у складному комплексі свідомості.

Тітченер визначав *свідомість* як загальний підсумок досвіду особистості, який існує в певний час. *Розум* він тлумачив як підсумок досвіду особистості, що залежить від неї, досвіду не певного моменту, а всього життєвого шляху людини – від народження до смерті. Розум також є простою сумою процесів, що виникали в досвіді індивіда протягом усього його життєвого шляху. Ідеї, почуття, імпульси і т.д. є розумовими процесами. Повна сукупність ідей,

почуттів, імпульсів, які виникають у досвіді протягом життя, і складають розум.

Виділив три *елементи свідомості*:

1. *відчуття*, які мають певну якість і залежать від спеціальних органів чуття;
2. *афект*, пов'язаний з відчуттям;
3. *хотіння*, яке опредмечується через увагу.

Елементи свідомості поєднуються за допомогою асоціацій, що поділяються на такі види: за одночасністю, послідовністю. Сформулював закони функціонування асоціацій.

Почуття та емоції виступають як ставлення людини до того світу, що формується у сприйманні та осмислюється за допомогою ідей. Приділяється увага закономірностям вираження емоцій та їхній класифікації. Настрої і пристрасті характеризуються як провідні компоненти темпераменту.

У «Нарисі психології» порушує питання природи душі, а саме – відношення душі і тіла. Тлумачить душу як сукупність душевних процесів, які переживала людина з дитинства до старості.

Тітченер відкидає можливість існування за душевним процесом душі. Навіть самостереження цього не фіксує. Цю загадку психологія відгадати не може. Немає психологічної активності, крім потоку свідомих процесів.

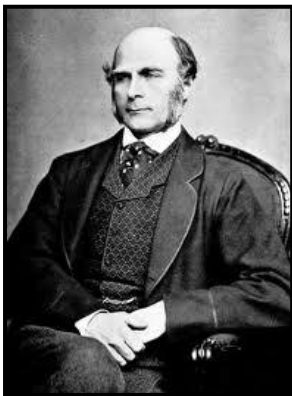

3. Розвиток експериментальної та прикладної психології. Теорії Френсіса Гальтона

Виділення психології в самостійну науку супроводжувалося інтенсивним розвитком експериментальних досліджень. У всіх країнах створюються психологічні лабораторії та інститути експериментальних та прикладних досліджень.

В Німеччині вивченням складних психічних процесів (пам'ять, мислення, воля) займалися Герман Ебінгауз (закони пам'яті, 1850-1909 рр.), Г.Е. Мюллер (установка на запам'ятовування), Отто Зельц (продуктивне мислення, 1881-1943 рр.).

Вивченням індивідуальних відмінностей займалися А. Біне у Франції, Дж. Кеттел і Ст. Холл у США, Е. Крепелін і В. Штерн у Німеччині, О.Ф. Лазурський у Росії (був першим, хто створив психологію індивідуальних відмінностей).

В Англії ці роботи були розпочаті біологом, антропологом, послідовником Дарвіна, **Френсісом Гальтоном** (1822-1911 рр.). У своїй головній книзі «Спадковість обдарованості (таланту)» (1869 р.) висунув вперше у науці статистичні методи, якими спробував пояснити спадковість обдарованості.

Заперечуючи природну рівність людей у відношенні розумових здібностей, Гальтон стверджував, що здібності успадковуються так, як і фізичні ознаки. Показниками обдарованості є висока репутація у суспільному та професійному житті. Аргументами, що доводили спадковість характеру обдарованості, були випадки, коли відомі особи мали видатних родичів.

Гальтон намагався оцінити обдарованість різних рас за числом геніїв (при цьому соціальні умови життя не враховувалися), і зробив висновок, що вона неоднакова за генотипом.

Гальтон зробив висновок про погіршення людської природи і виділив засіб її покращення у планомірному розмноженні обдарованих людей, що призведе до утворення нової людської форми. Такі думки він розвиває у спеціальну область – *евгеніку*.

Гальтон пояснив розподіл обдарованості природними факторами. Так, вчених характеризують наступні спадкові обумовлені якості: енергія тіла та духу; тривала витримка та постійність, вроджений потяг до науки, здоров'я, незалежність суджень. Ігнорування соціальної сутності людини та законів її розвитку, біологізація соціальних потреб призвели до антинаукових висновків та реакційним рекомендаціям (наприклад: слабкі нації повинні поступитися дорогою благородним варіантам людства).

З метою вивчення впливу виховання і середовища він застосував дослідження однойцевих та різнояцевих близнюків шляхом збору анкет. Цим був введений новий метод наукового дослідження – *близнюковий метод*. Був розроблений загальний висновок про існування великої внутрішньої парної схожості близнюків однієї статі (однойцевих близнюків). У різнояцевих близнюків спостерігалися відмінності в середині пари.

Від вивчення обдарованості Ф. Гальтон перейшов до вимірювання психічних функцій кожної людини з метою оцінки її розуму. Він ввів *завдання (тести)* на вимірювання гостроти відчуттів (зорових, слухових, нюхових), виготовляючи для цього

необхідні прилади (свисток Гальтона для визначення верхнього порогу слуху, лінійка Гальтона для визначення окоміру). Тестувалися асоціативні здібності, уява, швидкість утворення суджень. За результатами дослідів визначали індивідуальні відмінності між людьми.

Гальтон вважав, що тести сенсорних відмінностей можуть служити засобом оцінки інтелекту, оскільки виходив із сенсуалістичної установки і розглядав органи чуттів єдиним джерелом знань, що дають основу для дії інтелекту.

В 1882 р. заснував антропометричну лабораторію в Лондоні, де за невелику плату кожна людина могла виміряти свою сенсорну чутливість, моторні процеси.

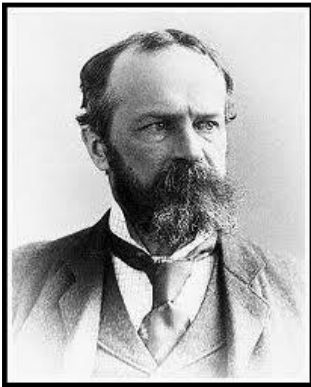
Вчений виділяв практичне значення даних досліджень для відбору людей у зв'язку з державними завданнями в області промисловості, армії, політики.

Гальтон намагався досліджувати індивідуальні відмінності у характері. Висунув ідею про зв'язок психіки із зовнішністю людини, використовуючи для цього методику складання портрету (але не досяг успіху).

Із всіх багато численних ідей Гальтона особливо продуктивне продовження мала ідея тестування психічних функцій. Тестами тому можна вимірювати психічні процеси, що вони, є функцією мозку і будучи обумовлені спадковістю, володіють постійністю протягом всього життя людини. У такому розумінні й почала розвиватися тестологія. Її важливим напрямком були статистичні дослідження

людських здібностей, що побудовані на виявленні взаємозв'язків показників, отриманих за допомогою широкого діапазону тестів.

4. Психологія свідомості В. Джемса. Школа функціоналізму

Вільям Джемс (1842-1910 рр.) – американський психолог, пропонує психології займатися описом і тлумаченням станів свідомості, а саме: відчуття, бажання, емоції, судження, хотіння і т.д. Тлумачення передбачає вивчення причин, умов і дій, пов'язаних з цими явищами.

Психічні явища не можна вивчати незалежно від фізичних умов пізнаваного світу. Сутність психічного і тілесного життя полягає в пристосуванні внутрішніх відношень до зовнішніх.

Структури психічного життя Джемс пов'язує з функціонуванням нервової системи. У зв'язку з трьома головними відділами анатомії нервової системи – доцентрових нервів, органів центрального розподілу імпульсів і відцентрованих нервів – він поступово встановлює і відповідні психічні функції:

- 1). Відчуття;
- 2). Центральна дія.
- 3). Рух.

Відчуття – це первинні елементи свідомості. В чистому вигляді їх можна переживати в найперші дні життя, а для дорослих з розвиненою пам'яттю та великою кількістю асоціацій такі чисті

відчуття зовсім неможливі. У цьому разі відчуття належать до більш складних утворень – сприймань.

Джемс вказує, що свідомість виникла як певний доцільний продукт. Вона відіграє певну роль у фізіологічних процесах, уможлиблює акт вибору. Щоб вибирати, вона має бути активною. Вона може спрямовувати нервові процеси тим шляхом, який приводить до найсприятливіших для неї результатів. Те, що видається найбільш сприятливим для свідомості, є найбільш сприятливим і для організму. Так можна зрозуміти функціонування почуттів задоволення та страждання, які вказують організмові шлях оптимальної адаптації.

У своїй праці «Основи психології» (1890 р.) присвячує розділ вченню про особистість. Згідно з цим вченням особистість має дві сторони:

- емпіричне «Я» як елемент, що пізнається;
- чисте «Я» як елемент свідомості, що пізнає.

Як елемент, що пізнається, особистість є сумою того, що людина може назвати своїм. Емпіричне Я» складає:

1. **фізична особа** (матеріальне Я) людини – її тіло, одяг, батьки, дружина, діти;
2. **соціальна особистість** (соціальне Я) - людина має стільки соціальних особистостей, скільки індивідів визнають в ній особистість та мають про неї уявлення;
3. **духовна особистість** (духовне Я) - становить повне об'єднання окремих станів свідомості, включає почуття

активності, самооцінку, що приводить або до самозадоволення, або до зневажання самого себе.

Як елемент особистості, що пізнає, (чисте Я), Джемс вказує на «Я», тобто на те, що воно в кожную конкретну хвилину усвідомлює.

У. Джемс запропонував таку *ієрархію особистості*:

Духовна особистість

Соціальні потреби

Матеріальні потреби

Фізична особистість

Вчений досліджував самооцінку, виділив два її *види*:

- самовдоволення – людина задоволена собою, має успіх;
- незадоволення – людина має невдачі, та незадоволена собою.

Запропонував *формулу самооцінки*:

Самоповага = Успіх/Домагання

Щоб збільшити самооцінку треба збільшити штучно успіх, або зменшити рівень домагань.

Дослідження Джемса присвячені пам'яті та мисленню. *Пам'ять*, за Джемсом, не є простим фактом відтворення. Нею є знання про події або факти, які усвідомлюються тепер як такі, що мали місце в нашому минулому. Пов'язування фактів один з одним становить основу системного знання.

Мислення – це здатність орієнтуватися в нових для нас даних досвіду. В мисленні розчленовується ціле і виділяється певний атрибут, це заміщення цілого частинами і пов'язаними з ними властивостями, наслідками. Характеризується проникливістю –

вмінням знайти істотний атрибут, та запасом знань – умінням пов'язати цей атрибут з рядом нових.

Будь-який стан свідомості пов'язаний з процесами руху, з тілесною активністю. Джемс розрізняє *три класи рухів* – емоційні, інстинктивні та вольові.

Джемс є одним із засновників периферійної теорії почуттів. Тілесне збудження виникає безпосередньо за сприйманням факту, що викликав його. Усвідомлення людиною цього збудження в той час, як воно здійснюється, є *емоцією*.

Інстинктивні рухи Джемс не розглядає в традиційному розумінні їх, а розширює це поняття до стандартних, загальних форм вікових особливостей поведінки. Хоч інстинкт закладено від народження, він не сліпий, а змінюється, сполучаючись з особистим досвідом. Тут йдеться про наслідування у дітей, змагання за першість, задиркуватість, скромність, любов.

Емоції майже повністю успадковують форми свого виразу, «інстинкти» вже містять певні змінні форми реагування на середовище. Проте лише вольова поведінка повною мірою демонструє активну участь особистості в цих рухах.

Джемс тлумачить *вольові рухи* як похідні від рефлексорних, інстинктивних та емоційних. Значну увагу він приділяє розкриттю зв'язків між ідеями та рухами. Найпростішою формою такого зв'язку є *ідеомоторна реакція* – простий перехід ідеї до руху. Говорячи про обдумані дії, «рішучість», розкриває по суті ряд мотиваційних форм – інтелектуальну, стихійно-довільну, емоційну, моральну. Найвищу форму мотивації він пов'язує з почуттям зусилля.

5. Психологія біхевіоризму. Основні положення необіхевіоризму

Біхевіоризм виник у США як реакція на структуралізм В. Вундта і Е. Тітченера.

Його засновником був **Джон Уотсон** (1878-1958 рр.), стаття якого „Психологія з точки зору біхевіориста” (1913 р.) стала початком напрямку. В ній він критикував психологію за суб’єктивізм, називаючи „свідомість з її структурними одиницями, елементарними відчуттями, увагою, сприйманням лише певним невизначеним поняттям”, а також за практичну непридатність.

Предметом біхевіоризму Уотсон визначав вивчення поведінки об’єктивним шляхом і з практичною метою: „Біхевіоризм має стати лабораторією суспільства”.

Біхевіористи стверджували, що вивчення поведінки має життєво важливе значення і повинно допомогти людині (і в суспільстві в цілому) у рішенні практичних проблем: як організувати своє буденне життя, як побудувати навчання, щоб скоріше оволодіти необхідними навиками чи змінити небажану поведінку.

Дж. Уотсон предметом біхевіоризму визначав поведінку людини, а саме її вчинки та слова, як набуті, так і вроджені, те, що люди роблять від народження і до смерті.

Поведінка – це будь-яка реакція (R) у відповідь на зовнішній стимул (S). Основне завдання біхевіоризму полягає у накопиченні спостережень за поведінкою людини з умовою, що у кожному даному випадку при даному стимулі (ситуації) біхевіорист міг

сказати наперед, якою буде реакція, або – якщо ж дана реакція, то якою ситуацією дана реакція була викликана.

Уотсон розробив *класифікацію реакцій* за двома умовами:

1. є вони набутими чи спадковими;
2. внутрішні (приховані) чи зовнішні.

В результаті в поведінці виділяють такі *реакції*:

- зовнішні чи видимі набуті (наприклад: гра в теніс, відкривання дверей, тобто рухові навички);
- внутрішні чи приховані набуті (мислення, під яким у біхевіоризмі розуміється зовнішня мова);
- зовнішні спадкові (наприклад: хапання, чхання, а також реакції при страху, гніві, любові, тобто інстинкти та емоції);
- внутрішні (приховані) спадкові реакції залоз внутрішньої секреції, зміни у кровообігу, що вивчаються у фізіології.

Уотсон вказував, що поведінка є результатом навчання: з будь-якої людини можна зробити спеціаліста (лікаря, комерсанта, юриста, навіть бідняка чи крадія) незалежно від її таланту, схильностей та здібностей, а також професії, чи раси їх пращурів. Тому навик та навчіння стають головною проблемою біхевіоризму.

Мова, мислення розглядаються як види навиків. **Навик** – це індивідуально набути чи завчена дія. Його основу складають елементарні рухи, які є вродженими.

Уотсон описав процес вироблення навиків, побудував криву навчіння (на прикладі стрільби із луку). Спочатку переважають випадкові пробні дії, багато помилкових і тільки деякі успішні. Початкова точність низька. Вдосконалення за перші 60 пострілів

відбувається швидко, потім повільніше. Спостерігаються періоди без вдосконалення – на кривій ці відрізки називаються „плато”. Крива закінчується фізіологічним кінцем, притаманним індивіду. Успішні дії пов’язуються з великими змінами в організмі, так що вони краще обслуговуються і фізіологічно, і в силу цього мають тенденцію закріплення.

Основи *необіхевіоризму* були закладені **Едвардом Толменом** (1886-1959 рр.). У книзі „Цільова поведінка тварин і людини” (1932 р.) показав, що експериментальне спостереження за поведінкою тварин не відповідає уотсонському молекулярному розумінні поведінки за схемою „стимул-реакція”.

Поведінка, за Толменом, це молярний феномен, тобто цілісний акт, що характеризується власними якостями: спрямованістю на ціль, зрозумілістю, пластичністю, готовністю вибирати засоби, що ведуть до цілі короткими шляхами.

Переконаний у складності детермінації поведінки Толмен розрізняє три різновидності її детермінант:

1. незалежні змінні (первинні причини поведінки) стимули та вихідні фізіологічні стани організму;
2. здібності, тобто видимі якості організму;
3. внутрішні змінні, що втручаються – наміри (цілі) та пізнавальні процеси.

Сформував поняття „*когнітивної карти*” – це структура, що складається у мозку тварини в результаті переробки зовнішніх впливів. Вона включає складну структуру співвідношення між

стимулами та цілями і визначає поведінку тварини в ситуації актуального завдання. Сукупність таких карт дозволяє адекватно орієнтуватися в ситуації життєвих завдань в цілому, в тому числі і для людини.

Великий внесок у розвиток необіхевіоризму вніс **Кларк Халл** (1884-1952 рр.). Його гіпотетико-дедуктивна теорія поведінки також не враховувала фактору свідомості, але використовувала іншу форму „стимул – організм – реакція”, де організм – це деякі невидимі процеси, що протікають в середині нього. Це результати попереднього навчіння (навики). Поведінка починається стимулюванням із зовнішнього світу чи із стану потреби і закінчується реакцією.

Основною детермінантою поведінки Халл вважає *потребу*. Вона й викликає активність організму, його поведінку. Від сили потреби залежить сила реакції (потенціал реакції). Потреба визначає характер поведінки, різної у відповідь на різні потреби.

6.Гештальтпсихологія.

Історія *гештальтпсихології* (від німецького Gestalt – образ, структура) почалася з виходу роботи **Макса Вертгеймера** „Експериментальне дослідження сприймання руху” (1912 р.), в якій ставилося під сумнів первинне уявлення про наявність окремих елементів в акті сприймання.

Навколо Вертгеймера у 20-тих роках в Берліні утворюється Берлінська школа гештальтпсихології, в яку увійшли К. Коффка, В. Келер, К. Левін. Вони працювали над дослідженням сприймання, мислення, потреб, афектів, волі.

У дослідженнях зорового сприймання було встановлено, що елементи зорового поля об'єднуються в перцептивну структуру в залежності від ряду факторів: близькість елементів один від одного, схожість елементів, замкнутість, симетричність.

Були сформульовані деякі положення, що отримали назву **законів сприймання** в гештальттеорії:

1. **Закон диференціації фігури і фону** – зорове поле поділяється на фігуру і фон. Фігура – замкнена, оформлена, яскрава, жива, ближча до нас у просторі, займає головне положення в полі. Фон служить загальним рівнем, на якому виступає фігура.
2. **Закон прегнантності** – тенденція перцептивної організації до внутрішньої впорядкованості, спрощення сприймання.
3. **Закон ампліфікації** – доповнення до цілого. Якщо фігура незакінчена, у сприйманні ми прагнемо бачити як ціле.

Експериментально досліджувалося також **мислення**. За Келером, інтелектуальне рішення полягає в тому, що елементи поля, попередньо не пов'язані, починають об'єднуватися у певну структуру, відповідну проблемній ситуації. Це відбувається раптово в результаті розглядання (інсайт) при умові, що всі елементи, необхідні для рішення, знаходяться у полі сприймання. Умовою переструктурування є вміння відмовитися від звичних, що склалися у попередньому досвіді та закріпилися вправами, шаблонів, схем, що є

неадекватними до ситуації завдання. Перехід на нову точку зору здійснюється раптово в результаті прозріння (інсайту).

Рекомендована література

1. Ждан А.Н. История психологии от античности до наших дней / А.Н. Ждан. – М., 1990.
2. История психологии. Хрестоматия / [под ред. Гальперина П.Я.]. - Екатеринбург: Деловая книга, 1999.
3. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.
4. Роменець В.А. Історія психології 19 – початку 20 століття / В.А. Роменець. – К., 1995.
5. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К., 1978.
6. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.
7. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М., 1985.
8. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии / М.Г. Ярошевский. – М., 1996.

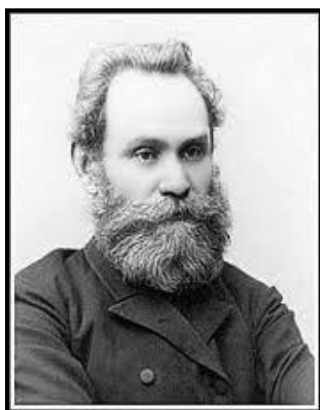
ЛЕКЦІЯ №9

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

План

1. Вища нервова діяльність як поведінка І.П. Павлова.
2. Рефлексологічна теорія психіки В.М. Бехтерева.
3. Культурно-історична концепція Л.С. Виготського.
4. Теорія провідної діяльності О.М. Леонтьєва.
5. Психологія установки в теорії Д.М. Узнадзе.

1. Вища нервова діяльність як поведінка І.П. Павлова

Одним із найвидатніших представників вітчизняної психологічної науки на початку ХХ ст. був **Іван Петрович Павлов** (1849-1936 рр.). Створивши як фізіолог вчення про умовні рефлекси, він поклав початок психології поведінки. Предметом психології вважав психіку, а головним завданням – розкриття внутрішнього світу людини. Пізнанням психічного як суб'єктивного повинна займатися фізіологія вищої нервової діяльності як наука, що використовує об'єктивний метод дослідження. За допомогою якого можна досліджувати поведінковий аспект психічного.

Мета вивчення фізіології вищої нервової діяльності, за Павловим, полягала в тому, щоб розкрити найтонші механізми поведінки тварин. Говорив про можливість і необхідність злиття фізіологічного і психологічного, бо досліджуючи фізіологію, ми тим самим розкриваємо і психологічні закономірності.

Вихідне поняття павлівської „фізіологічної” системи – умовний рефлекс. Його антагоністичною базою виявляється рефлекс безумовний. Для утворення тимчасового зв'язку мусить відбутися збіг у часі і в структурі подразників умовного та безумовного. Виникає асоціація. Безумовний рефлекс було прирівняно до інстинктивної поведінки, тобто він мислився як ланцюг безумовних рефлексів, у якому закінчення рефлексу стає початком наступного.

Вчення Павлова про *стереотипність у роботі півкуль головного мозку* показує певний збіг таких психологічних понять, як навичка і звичка, із стереотипною реакцією організму. Оскільки стереотип поведінки має динамічний характер, для пояснення протікання нервових процесів Павлов вводить два взаємопов'язаних поняття: інертність та лабільність.

„Динамічна стереотипія” – поняття, що відображає глибоку діалектику, суперечливе відношення організму і середовища. Щоб вижити, організм мусить фіксувати певні постійні фактори середовища і послідовність їх впливу на нього. Підтримка, зміна, встановлення такого мозкового стереотипу є досить складною роботою, яка пов'язана з певною групою почуттів (емоцій). Почуття є індикатором, показником цієї зміни, її змістом.

Павлов вперше дав чітку картину типології вищої нервової діяльності, поклавши в основу її класифікації такі риси нервових процесів, як сила, врівноваженість та рухливість. Різні комбінації цих характеристик функціонування нервової системи складають певні темпераменти людей.

Експериментальними дослідженнями Павлова було доведено, що великі півкулі головного мозку відіграють провідну роль у діяльності всього організму. Кора великих півкуль головного мозку, забезпечуючи потреби організму, разом з найближчими до кори підкорковими нервовими центрами здійснюють складну аналітики-синтетичну діяльність. У ній утворюються складні тимчасові нервові зв'язки, за допомогою яких здійснюється регуляція відносин між організмом та зовнішнім середовищем, а також регуляція діяльності самого організму. Цю діяльність великих півкуль головного мозку І. П. Павлов називає *вищою нервовою діяльністю* і підкреслює, що поведінка живого організму являє собою певну систему реакцій або рефлексів на подразники зовнішнього і внутрішнього середовища. *Рефлекс* – відповідь організму на подразнення, яка здійснюється за допомогою нервової системи.

Головними процесами нервової діяльності є *збудження та гальмування*. На кору великих півкуль одночасно впливає велика кількість різноманітних подразників, але реагуємо ми не на всі подразники, що надходять до кори великих півкуль. На значну частину подразників організм не реагує, оскільки збудження, спричинені ними, гальмуються. Гальмування відбувається одночасно із збудженням. За певних умов збудження і гальмування поширюються, іррадіюють по корі великих півкуль. Завдяки іррадіації збудження у свідомості виникають різноманітні асоціації – образи, думки, почуття, які посилюють, або гальмують діяльність, яку людина виконує.

Діяльність великих півкуль головного мозку – це сигнальна діяльність. Велику півкулі головного мозку завжди діють у відповідь на різноманітні подразнення, які сигналізують про те, що має для життя організму важливе значення.

Сигнали, що їх викликають предмети та їхні властивості або явища природи, являють собою *першу сигнальну систему*. Вона властива і тваринам, і людині. Перша сигнальна система – це фізіологічне підґрунтя відчуттів, сприймань, уявлень.

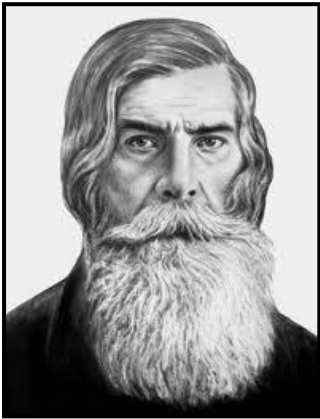
Сигнали *другої сигнальної системи* – це сигнали, кінетичні подразнення, що надходять у кору від мовних органів. Слово, через попередній життєвий досвід дорослої людини, пов'язане з усіма зовнішніми та внутрішніми подразненнями, що надходять у велику півкулі. Воно їх сигналізує, замінює і внаслідок цього може спричиняти всі ті дії, реакції, які викликають конкретні подразнення. Друга сигнальна система виникає на основі першої і без неї існувати не може. Їх взаємодія є фізіологічним підґрунтям вищого, абстрактного мислення людини та її свідомості, засобом самопізнання.

Безліч подразнень, що надходять до великих півкуль як ззовні, так і з середини організму, стикаються, взаємодіють, систематизуються і завершуються утворенням *динамічного стереотипу*, який потрібний для успішної взаємодії організму із середовищем. Головна його роль – формування навичок і звичок.

Нервові процеси, що відображаються в півкулях головного мозку при становленні й підтримуванні динамічного стереотипу, є

підґрунтям почуттів, вони зумовлюють їхній характер та інтенсивність.

2. Рефлексологічна теорія психіки В. М. Бехтєрева

Володимир Михайлович Бехтєрев (1857 – 1927 рр.) розробив *рефлексологію* – об’єктивну науку про поведінку. Поведінкові реакції – це те, що можна піддати об’єктивному спостереженню і дослідженню, вони зумовлюються біологічною природою людини, її організмом в цілому і соціальним середовищем. Психічне розглядалося ним як суб’єктивне і відкидалося як мнимий предмет психологічної науки.

Бехтєрев визначає свій рефлексологічний метод дослідження як об’єктивно-біологічний і поширює його також на вивчення суспільного життя. Він визначає рефлексологію як „науку про людську особистість, яка вивчається із строго об’єктивної біосоціальної точки зору”.

Визначає рефлекс „творчим фактором індивідуальності”, що пов’язується з „торуванням” нових шляхів. Рефлекс, як і будь-яка інша реакція, дає дещо нове. Змінюючи структури тканин і форму органів, рефлекс становить творчий акт, породжує, зокрема, індивідуальність з усіма особливостями її організації. Так виникає індивідуальний досвід, який виступає фактором еволюції.

Природа рефлексу розглядається Бехтєревим у двох напрямках. З одного боку, це вже не тільки такі машиноподібні акти, як писання, читання та інші, але й тропізми у світі рослин, наприклад, обертання

рослини та її квітки до сонця, і реагування бактерій на зміну подразника. З іншого боку, всі найскладніші співвідношення організму й середовища Бехтерев тлумачить як вищі рефлекси і називає їх сполучними.

В цілому рефлексологія уникає, в міру можливості, вивчення таких суб'єктивних станів, як почуття, відчуття, уявлення, що не вкладаються у схему рефлексу. Інші поняття традиційної психології (увага, пам'ять, уява, воля) зневажливо відкидаються як „метафізичні”. Людська культура зведена до символічного рефлексу природи, „індивідуальний та соціальний досвід створюють ряд сполучно-рефлекторних комплексів, які утворюють в загальній сукупності цілісну особистість”.

Рефлексологія вдало розкрила елементи поведінки – просту дію, абстрактну дію, точніше реакцію в його фізіологічній структурі. Бехтерев висуває ряд принципів, які характеризують діяльність організму:

- періодичності ритму;
- історичної послідовності;
- сигналізації;
- диференціювання;
- заміщення;
- відносності;
- індивідуальності.

Бехтерев вводить поняття „*особистісний комплекс*”, замість особистості. „Я” – це соматичний комплекс сполучних рефлексів, яким у суб'єктивній психології відповідають „вольові рухи”, спрямовані здебільшого до активного вияву свого „Я”.

Вважав, що в майбутньому рефлексологія піддасть особливому розгляду суб'єктивні явища як невиявлені сполучні рефлекси.

3. Культурно-історична концепція Л.С. Виготського

З іменем **Льва Семеновича Виготського** (1896-1934 рр.) пов'язана одна з найбільших шкіл у вітчизняній психології, до якої належать такі видатні психологи як О.М. Леонтьєв, А.Р. Лурія, П.Я. Гальперін, О.В. Запорожець, П. І. Зінченко, Д.Б. Ельконін.

Великою заслугою представників цієї школи було те, що в основу вивчення психічного вони поклали дію – діяльність, співвіднесли її з суб'єктивним аспектом психічного таким чином, що визначальним тут виявилась сама дія, вказали, що соціальне набуває самостійності відносно біологічного, і насамперед - явищ мозку, а в зв'язку з цим розвинули ряд плідних і цікавих ідей щодо індивідуального та історичного розвитку психічного.

Виготський пропонує застосовувати до психології принцип історизму, щоб зробити її цілісною і науковою. Він зробив спробу дати послідовне моністичне тлумачення психічного, показати дійсне відношення природного і культурного, природного та історичного, біологічного і соціального.

Вищі психічні функції Виготський пов'язує з двома групами явищ (які ніколи не зливаються воєдино):

1. Процеси оволодіння „зовнішніми” засобами культурного розвитку і мислення: мова, письмо, лічба, малювання, а також довільна увага, логічні пам'ять.

2. Утворення понять – процеси розвитку спеціальних явищ психічних функцій.

Взяті разом, вони становлять вищі форми поведінки.

Зовсім відкидає проблему співвідношення біологічного і соціального, а висуває ідею розвитку *культурної поведінки*. На його думку, культура полягає у тому, що людина стає господарем своєї поведінки і може змінювати її за власним бажанням. Той самий стимул, що в поведінковій психології мав однозначно викликати реакцію, тепер перетворюється у стимул, який сам створюється людиною для того, щоб управляти поведінкою, бути її господарем. Але це вже не просто зовнішній стимул, що може бути прирівняний до біологічного, або фізичного подразника. Цей стимул являє собою знак, який має функцію самостимуляції і став внутрішнім надбанням людини; стимул інтеріоризований, створений в результаті так званої інтеріоризації тілесної дії з предметом.

Розвиток вищої психічної функції є не що інше, як історія знаків, які повинні вказувати на те, що культурні форми поведінки мають своє коріння в природних формах.

Соціальну природу психіки уявляє собі як відношення між вищими психічними функціями, що колись були реальними відносинами між людьми.

За Виготським, індивід у своїй поведінці виявляє у застиглому вигляді різні вже фази розвитку. Генетична багатоплановість

особистості, робить її будову надзвичайно складною і одночасно служить ніби генетичною драбиною, яка сполучає через цілий ряд перехідних форм вищі функції особистості з примітивною поведінкою в онто- і філогенезі. Наявність рудиментарних функцій свідчить про поведінкову історію індивіда.

На основі таких рудиментів Виготський хоче послідовно простежити процес психічного розвитку. Якщо розкрити кожний рудимент етнологічно, буде видно загальний ступінь культури, на який в різні епохи і в різній формі піднімалися усі народи.

Виготський насамперед вказує на *жереб* як на характерний рудимент поведінки: якщо людині важко подолати альтернативу, то вона кидає жереб. Це – штучні символи, які створюються самою людиною. Людина знаходячи вихід у жеребу, показує шлях культурного розвитку поведінки.

Другий рудимент – *зав'язування вузлика на пам'ять* – як допоміжний засіб запам'ятовування є теж новою специфічно людською формою поведінки, одним із найперших видів письмової мови, що відігравав неабияку роль в історії культури.

З рудиментарною операцією було встановлено рудиментарну форму культурної арифметики – *лічбу на пальцях*. Тут відбувається перехід від безпосереднього сприймання комплексів до створення допоміжних стимулів та активного визначення своєї поведінки за їх допомогою.

Винайдення та використання знаків як допоміжних засобів при вирішенні якого-небудь психологічного завдання, що стоїть перед людиною (запам'ятати, порівняти, повідомити, обрати) з

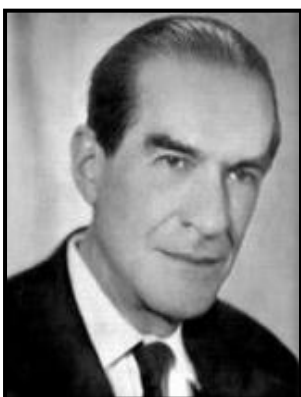
психологічного боку становить у певному плані аналогію з винаходом і використанням знарядь. Істотною ознакою двох зближуваних понять Виготський вважає роль цих пристосувань у поведінці, аналогічну роль знаряддя в трудовій операції, або інструментальну функцію знаку.

Відмінність між знаряддям і знаком Виготський бачить у тому, що знаряддя спрямоване назовні, а знак – всередину людини. І знаряддя і знак – це „вища психічна функція” або „вища поведінка”.

Розкриваючи культурне значення знака, Виготський розробляє ідею так званої „інтеріоризації” та „соціалізації” знаку. У своїй первісній ролі знак завжди є засобом соціального зв'язку, засобом впливу на інших. Тільки на цій основі він стає засобом впливу людини на саму себе.

Значення Л.С. Виготського в історії психології полягає насамперед у тому, що він здійснив ґрунтовну спробу заперечити поведінкову психологію, яка зводила психічне до однієї площини – біологічної, показати психічне як результат поведінкових актів, які приводять до „інтеріоризації” зовнішніх дій.

4. Теорія провідної діяльності О.М. Леонтьєва

Вихідним пунктом психологічних досліджень **Олексія Миколайовича Леонтьєва** (1903-1979 рр.) є людина, її діяльність. Вчений, розвиваючи ідею Виготського про інтеріоризацію, вказує, що інтеріоризація дій як поступове перетворення зовнішніх дій у внутрішні, розумові, є процес, який

закономірно здійснюється в онтогенетичному розвитку людини. Його необхідність Леонт'єв показує на прикладі розвитку дитини.

Для того, щоб дитина могла побудувати нову розумову дію, її треба перед цим дати дитині як дію зовнішню, тобто екстеріоризувати. В такій екстеріоризованій формі, у формі розгорнутої зовнішньої дії, виникає дія розумова. Згодом у результаті поступового перетворення – узагальнення, специфічного скорочення її ланок та зміни рівня, на якому вона виконується, відбувається її інтеріоризація, тобто перетворення у внутрішню дію, яка тепер уже повністю відбувається в голові дитини.

Цей процес має принципове значення для розуміння характеру формування людської психіки; *психіка* становить продукт передачі та присвоєння індивідами досягнень суспільно-історичного розвитку, досвіду попередніх поколінь людей. Щоб довести ці положення, Леонт'єв використовує цікаві достовірні факти, які свідчать про те, що діти, які з раннього віку розвиваються поза суспільством і створених ним умов, залишаються на рівні тваринної психіки (не формується мова і мислення, навіть рухи не нагадують людські).

Істотний вклад Леонт'єва у психологію полягає в тому, що він розкрив характер і форми людської діяльності, в основу якої поклав сполучення фізіологічних функцій мозку, що виникають у ході індивідуального розвитку. Показав її мотиваційну рушійну силу і першим ввів поняття „*првідної діяльності*” – це така діяльність, у зв'язку з розвитком якої відбуваються основні зміни в психіці дитини і розвиваються психічні процеси, що підготовляють перехід дитини до нового, вищого ступеня її розвитку.

У книзі „Проблеми розвитку психіки” Леонт'єв дає детальну характеристику діяльності, її структури та мотиваційних ускладнень. Діяльність складається з дій, які, в свою чергу, розкладаються на операції. В діяльності розрізняє також предмет і мотив. Історично, тобто за способом свого виникнення, зв'язок мотиву з предметом дії відображає не природні, а об'єктивно-суспільні зв'язки і відношення.

Термін „*мотив*” означає те об'єктивне, в чому конкретизується потреба в даних умовах і на що спрямовується збуджена ним діяльність. Леонт'єв відрізняє також смисл і значення. Смисл має особистісне навантаження.

Диференціація цих понять стосується не всього відображуваного змісту, а лише того, на який спрямована діяльність суб'єкта. Адже особистісний смисл виражає саме ставлення до усвідомлюваних об'єктивних явищ. Підпорядкування дій, цілей розширює сферу усвідомлюваного.

З розширенням сфери усвідомлюваного Леонт'єв пов'язує поняття „*зрушення мотивів*”: людина під впливом певного мотиву почала виконувати дію, а потім виконує її ради неї самої. В даному випадку мотив ніби перемістився на місце мети, а дія перетворилася у діяльність. Мотиви діяльності, що мають таке походження, Леонт'єв називає свідомими мотивами і характеризує їх, встановлюючи відношення мотиву вузької діяльності до мотиву діяльності більш широкої.

Леонт'єв розрізняє мотиви „*тільки усвідомлювані*” і „*реально діючі*”. Лише за певних умов одні мотиви можуть перетворюватися в інші. Це перетворення відбувається так: при деяких умовах результат

дії виявляється більш значним, ніж мотив, що реально збуджує цю дію. Наприклад, дитина сумлінно готує уроки, щоб швидше піти на прогулянку. В результаті це приводить до значно більшого: не тільки до того, що дитина має тепер можливість піти на прогулянку, а й до хорошої оцінки.

Мистецтво виховання і полягає в тому, щоб надати більшого значення успішному результату діяльності. Так здійснюється перехід до більш високого типу реальних мотивів. Якщо перед дитиною, наприклад, поставити завдання запам'ятати певні слова, а потім таке саме завдання поставити в процесі ігрової діяльності, то в другому випадку завдання буде виконане з більшою ефективністю. Тут відіграє роль конкретний мотив конкретної діяльності.

5. Психологія установки в теорії Д.М. Узнадзе

Дмитро Миколайович Узнадзе (1886-1950 рр.)

відкидає традиційну точку зору на психологію як на науку про свідомість. Якщо вважати, що пізнання, почуття і воля є свідомими актами, тоді перехід від тілесних процесів до суб'єктивно-психічних буде зовсім незрозумілим; психолог змушений буде визнати паралелізм тіла і душі, оскільки ніякого переходу від тілесного до психічного в плані традиційної психології уявити не можна.

Узнадзе заперечує можливість ототожнення психічного і свідомості. Відкидає також „психологію несвідомого”, бо несвідоме і свідоме психічне життя – це лише дві послідовні форми розвитку

єдиної психіки. Психоаналіз не дає ніякої позитивної характеристики несвідомому. „Ступеню свідомих психічних процесів, - зазначає Узнадзе, - з необхідністю передую активність психіки, яка протікає без будь-якої участі свідомості яка існує... як досвідомий ступінь розвитку психіки”. Ступінь розвитку психіки, що передую свідомості, є установка”.

У праці „Експериментальні основи психології установки” дає таке визначення установки: виникненню свідомих психічних процесів передую стан, який ніяк не можна вважати непсихічним, тільки фізіологічним станом. Цей стан, не будучи свідомим становить своєрідну тенденцію до певних змістів свідомості. Цей стан називається *установкою* – готовністю до певної активності, виникнення якої залежить від наявності таких умов: від потреби, що актуально діє в даному організмі, і від об’єктивної ситуації задоволення цієї потреби.

Той або інший стан свідомості, її певний зміст виникають лише на основі цієї установки. Установка не пов’язується із змістом свідомості, тому характеризувати її за допомогою термінів свідомості Узнадзе вважає неможливим.

Установка у своїй навчальній фазі звичайно виявляється у формі дифузного, недиференційованого стану. Щоб отримати певну диференційовану її форму, необхідно вдатися до повторного впливу ситуації. Внаслідок цього установка фіксується, виникає її своєрідна форма – *фіксована установка*. Було встановлено ряд закономірностей функціонування установки, її характеристики та індивідуальні відмінності: статична й динамічна, пластична і груба,

лабільна й стабільна, константна й варіабельна. Установка є найпримітивнішою, але й найістотнішою формою реакції живого організму (в т.ч. тварин) на вплив навколишнього середовища.

Узнадзе намагається пояснити установкою всі питання пов'язані з поведінкою і всі психічні процеси. Вся поведінка визначається впливом навколишньої дійсності не безпосередньо, а опосередковано – через цілісне відображення в суб'єкті діяльності, тобто через його установку. Окремі акти поведінки, зокрема – вся психічна діяльність, являють собою явища вторинного походження.

Таким вторинним явищем виступає увага (психологія свідомості розглядала увагу як окрему функцію). Узнадзе переосмислює увагу в плані своєї теорії установки. *Увага* – особливий стан налаштованості, породжений впливом попереднього досвіду на наступні дії суб'єкта. Установка внутрішньо зумовлює стан уваги людини, що в подальшому впливає на орієнтацію в умовах певної ситуації.

Установка, включаючись в акт об'єктивації, „опредмечує об'єктивний світ”. Об'єктивацією Узнадзе називає специфічний акт, який на основі діяльності людини перетворює предмет, або явище в спеціальний, самостійний об'єкт її спостереження. Об'єктивація перетворює наявні об'єкти в предмети, на яких людина концентрує свою увагу, або об'єктивує їх. Виділення об'єкту з кола первісних сприймань на основі установки і є акт уваги.

В цілому Узнадзе відрізняє *два рівні психічної активності*:

- рівень установки (афективні, перцептивні і репродуктивні елементи);

- рівень об'єктивації (активні форми психічної діяльності: мислення і воля).

Рівень установки виявляється у звичайних актах щоденної поведінки. До рівня об'єктивації доводиться підніматися лише в тих випадках, коли перед людиною постає яке-небудь нове завдання, що вимагає відповідно нового вирішення. В такому випадку доводиться спочатку звернутися до акту об'єктивації, а потім на його основі і до мислительних процесів, що покликані знайти установку, реалізація якої покладається на нашу волю.

В основі усіх досліджень установки лежав спочатку найпростіший дослід. Піддослідному пропонують взяти два предмети, що відрізняються розміром: менший – в праву руку, більший – в ліву. Після 10-15 впливів піддослідному дають в руки рівні за об'ємом кулі і пропонують порівняти їх між собою. Виявляється, що піддослідний не помічає того, що кулі тепер рівні за величиною: більшою йому здається куля, в тій руці, в якій в попередніх дослідах він тримав меншу за об'ємом кулю.

Об'єктивація виникає саме на людському рівні розвитку психіки. Коли людина стикається з труднощами, вона припиняє активність у знайомому напрямі і дістає можливість зосередитись на аналізі цих труднощів. Людина тримає обставини у своїй уяві, щоб мати можливість їх повторно переживати, об'єктивує їх, щоб, стежачи за ними, вирішити питання про характер дальшої активності.

Рекомендована література

1. Изучение традиций и научных школ в истории советской психологии / [под ред. Ждан А.Н.]. – М., 1988.
2. История психологии. Хрестоматия / [под ред. Гальперина П.Я.]. - Екатеринбург: Деловая книга, 1999.
3. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.
4. Петровский А.В. История советской психологии. Формирование основ психологической науки / А.В. Петровский. – М., 1962.
5. Петровский А.В. История и теория психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. - Ростов н/д: Феникс, 1996.
6. Роменец В.А. Історія психології епохи ХХ століття / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К., 1998.
7. Шульц Д. История современной психологии / Д. Шульц, С.Є. Шульц. – СПб: Евразия, 1998.
8. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.
9. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М., 1985.
10. Ярошевский М.Г. Психология в ХХ столетии / М.Г. Ярошевский. – М., 1996.

ЛЕКЦІЯ № 10

СУЧАСНІ НАПРЯМКИ ТА ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

План

1. Гуманістична психологія.
2. Когнітивна психологія.
3. Гештальттерапія.
4. Психодрама.
5. Логотерапія.

1. Гуманістична психологія

Гуманістична психологія виникла на початку 60-тих років ХХ ст. в США, як антитеза біхевіоризму та психоаналізу. В 1961 році був заснований „Журнал гуманістичної психології” та створена Асоціація за гуманістичну психологію. В 1964 році відбулася конференція, що дала початок гуманістичній психології як окремому напрямку. Лідерами виступали Г. Оллпорт, Г.А. Мюррей, Г. Мерфі, Ш. Блер, К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей.

Засновники гуманістичної психології мали за мету виправити викривлення біхевіоризму та психоаналізу в трактуванні людини і вибрати більш вірну життєву психологію, тобто більш корисну для життя. Предмет досліджень та головне завдання – розуміння здорової творчої особистості. Мета такої особистості – самоздійснення, самореалізація, самоактуалізація.

Гуманістичні психологи вважають, що від природи у людині закладений початок любити один одного, розуміти, а суспільство руйнує ці почуття. Звертаються до таких здібностей людини: любов,

творчість, ріст, задоволення базисних потреб, самоактуалізація, вищі цінності, буття, становлення, спонтанність, гра, гумор, ефективність, смисл, чесність, психологічне здоров'я.

В подальшому в центрі постають питання не теоретичного характеру, а більш практичного застосування, перш за все в рамках психотерапії, а також проблем освіти. Саме завдяки практичній спрямованості ця психологія набуває широкого поширення та істотного впливу.

Велика заслуга в такому напрямку розвитку гуманістичної психології належить **Карлу Роджерсу** (1902-1987 рр.), який розробив теорію повноцінного функціонування творчої особистості та відповідну їй **„клієнтцентовану терапію”**.

К. Роджерс назвав свій підхід клієнтцентованим, тобто психолог, психотерапевт повинен повністю сконцентруватися на клієнті, повинен «йти за ним», приймати і відображати всі почуття клієнта, повинен дуже тонко емоційно розрізняти почуття клієнта, бути емпатійним. Повертати клієнті його почуття у вигляді розуміння. Психолог емоційно чутливий і відображає свої почуття.

Роджерс розробив принцип **„тут і тепер”** – психолог приймає, розуміє, любить клієнта і показує йому це. Таке ставлення психолога задовольняє прагнення клієнта бути зрозумілим, коханим (те, чого не вистачало у дитинстві). Після цього такі здібності будуть відроджуватися, бо психолог наче «ідеальний батько» для дитини (клієнта), «заліковує рани» і відчуває справжній потенціал любові (до

батьків, дітей, рідних, всіх людей), який колись був травмований, заблокований.

Роджерс наголошував на тому, що батькам треба ставитися до дітей з позиції безумовної любові. Любити просто, а не любити дитину за те, що вона гарно вчиться і т.п. Батьки не є володарями дитини, а діти не є власністю батьків. Батьки знаходяться поряд з дитиною, щоб допомогти їй зростати, стати щасливою, творчою особистістю, самореалізуватися. Часто батьки не дають змоги дітям зростати, створювати свої сім'ї, з тим, ким вони хочуть.

Наталі Роджерс розробила експресивну арт-терапію – клієнт сам дає відповідь на свої питання після аналізу своїх малюнків, який сам же клієнт проводить.

Гуманістична думка здійснила великий вплив на розвиток психотерапії та теорії особистості, групової психотерапії, на організацію управління та освіти, систему консультування. Зараз гуманістична психологія є лише фоном для інших напрямків, а окремо не існує.

2. Когнітивна психологія

Напрямок виник в середині 60-х років в США, який спрямований проти виключення психічного компоненту із аналізу поведінки біхевіористичним напрямом, проти ігнорування пізнавальних процесів та пізнавального розвитку, проти спрощеного підходу біхевіористів до процесу обучіння людини, вдосконалення учбового процесу.

Когнітивна психологія виросла із досліджень необіхевіористів Е. Томлена, суб'єктивного біхевіоризму Д. Міллера, Ю. Галантера і К. Прібрама, що вказали на необхідність включення когнітивних (а також мотиваційних) компонентів в структуру поведінки.

Когнітивна психологія розвивала підхід, що базувався на уявленні про людський організм як систему, що зайнята активним пошуком відомостей та переробкою інформації, тобто на уявленні про те, що люди здійснюють на інформацію різного роду вплив: перекодовують в іншу форму, відбирають певну інформацію для подальшої переробки чи виключають деяку інформацію із системи.

У витоків когнітивної психології стоять Дж. Брунер, Г. Саймон, П. Ліндсей, Д. Норман, Дж. Р. Андерсен, Л. Фестінгер, Ф. Хайдер; найбільшими представниками є У. Найссер, Д. Брондбент, А. Пайвіота.

Ця психологія виникла під впливом інформаційного підходу. Описувані в теорії переробки інформації операції, що виконують електронно-обчислювальні машини, - одержання інформації, маніпуляції символами, збереження в „пам'яті” елементів інформації і т.д. дали змогу передбачити реальні, „що їх можливо досліджувати і навіть, може й зрозуміти”.

Пізнавальні процеси почали трактуватися за аналогією з процесами перероблення інформації в складних обчислювальних приладах. Введення в основи психології комп'ютерної аналогії дістало назву „першої когнітивної революції”.

Основну область досліджень в когнітивній психології складають пізнавальні процеси – пам'ять, психологічні аспекти мови і мовлення,

сприймання, рішення задач, мислення, увага, увага та когнітивний розвиток.

В когнітивній психології всі форми людського пізнання розглядаються за аналогією з операціями ЕОМ як послідовні блоки збору та перероблення інформації, фази чи аспекти процесу інформаційної взаємодії із середовищем. Був зроблений висновок про рівневі організацію пізнавальної активності з перероблення, зберігання та використання інформації, що включає ряд блоків. Пам'ять, перцептивні процеси, увага, мислення та його вербальні та невербальні компоненти представлені багатьма структурними моделями.

В теоретико-експериментальних дослідженнях Найссера пізнання людиною оточуючого світу розглядається як активний процес, необхідними компонентами якого є психологічні засоби, що формуються в процесі навчання (включаючи навчання самим життям).

Важливим когнітивним засобом, за Ульріхом Найссером, є *схема* – це внутрішня структура, що складається в міру накопичення досвіду. Схема дозволяє приймати інформацію, спрямовує її рух та пізнавальну активність. Сама ж схема модифікується в процесі досвіду. З біологічної точки зору схема – частина нервової системи, деяка активна множина фізіологічних структур і процесів.

Схеми формуються по мірі накопичення досвіду. Збір інформації спочатку відбувається грубо та неефективно, як і дослідницька активність. Тільки завдяки перцептивному навчінню ми

набуваємо здатності до сприймання все більш тонких аспектів оточення.

Ігноруючи проблему суб'єкта, когнітивна психологія змушена була поряд з когнітивними процесами визнати особливий початок, гіпотетичного учасника, носія когнітивних процесів, який назвали „*гомункулюс*”.

Методологічні труднощі та суперечності когнітивної психології (не створено єдиної теорії для пояснення пізнавальних процесів, недостатня екологічна валідність, байдужість до проблем культури, відсутність серед досліджуваних феноменів головних характеристик сприймання і пам'яті, так як вони проявляються у повсякденному житті) стали причиною появи нової дослідницької програми. Її основу склала спрямованість на вивчення використання активними суб'єктами у рішенні різних задач символічних систем, серед яких центральне місце відводилося мові. Такий напрямок у розвитку досліджень отримав назву „другої когнітивної революції”.

В наш час когнітивна психологія являє собою перспективно розвиваючийся напрямок з великою кількістю дослідників.

3. Гештальттерапія

Засновник **Фредерік Перлз** (1893-1970 рр.) відкрив свою школу Гештальттерапії. Вчений висунув основні положення своєї теорії:

1. **Фігура і фон** (переніс із гештальтпсихології). Це поняття застосовує до людини, її особистості, де фігурою може бути та

чи інша незадоволена потреба, і тоді всі інші проблеми, завдання, цілі стають фоном. Наприклад, алкоголік: фігура – потреба випити, фон – сім'я, робота, друзі.

Незадоволена потреба залишається фігурою, а ж до часу її задоволення. Потім з'являється нова потреба і нова фігура. Фігура одна, якщо є дві – то є внутрішній конфлікт, патології (як роздвоєння особистості).

Потреби, які незадоволені ще з дитинства (наприклад: в увазі, любові) тягнуться все життя і тоді з'являється *незавершений гештальт* – «незакрита фігура». Психологічні захисти не дають змогу завершити гештальт. Людина потребує чогось, відчуває внутрішню незадоволеність, проблему, але не усвідомлює її. Тому завдання психолога:

- Допомогти людині усвідомити неусвідомлену потребу на рівні відчуттів – пережити ту ситуацію, відчути ті почуття незадоволеної потреби.
- Клієнт шукає засоби задоволення цієї потреби (чи група допомагає йому у задоволенні цієї потреби, а саме надає підтримку, розуміння, любов).

Як тільки потреба задовольняється гештальт завершується, а на його місце приходить новий незавершений гештальт. Коли гештальт завершується людина стає цілісною.

2. Усвідомлення та зосередженість на теперішньому.

Зону психіки суб'єкта складає 3 шари: зовнішнє, внутрішнє, середнє.

Зовнішнє – те, що бачимо, чуємо, відчуваємо ззовні; все, що є на зовні зараз, а завтра буде інше. Якщо ми зараз зосереджуємося на зовні, то перебуваємо тут і зараз.

Внутрішнє – відчуття, які відчуваємо з середини (фізіологічні). Внутрішня зона, коли на ній зосередитись, то ми існуємо тут і зараз.

Середнє – зона думок, почуттів, які пов'язані з минулим чи майбутнім (плани, мрії, фантазії, спогади). Не відповідає принципу „тут і тепер”.

Важливо навчити людину існувати в тому моменті в якому вона є, тоді людина буде цілісною. Зосередженості не теперішньому можна навчитися, якщо зосереджуватися на зовнішній зоні, а потім на внутрішній.

3. Полярність.

Полярність – це оцінювальний конструкт, який все поділяє на погане і добре, на правильне і неправильне. Люди поділяють інших людей на категорії та осуджують їх. Завдання психолога вивести із полярності клієнта, щоб він перестав мислити крайнощами, бачив міру (наприклад: у людських якостях рухливість – спокійність, мовчазність – балакучість).

4. Захисні функції

Незадоволені потреби, травматичні ситуації можуть бути пов'язані не тільки з дитинством, а з дією захисних механізмів:

- 1) Злиття.
- 2) Ретрофлексія.
- 3) Інтроекція.
- 4) Проекція.

Злиття – коли суб'єкт не може відділити своє „Я” від іншої значущої людини або групи (схоже на ідентифікацію). Замість „Я” говорить „ми”, присвоює заслуги інших людей під час виконання спільної роботи.

Інтроекція і проекція пов'язані з тим, що суб'єкт певні частини свого „Я” (неусвідомлені) виводить на зовні, за межі свого „Я” – **проекція**. Або приєднує частини чужого „Я” до свого власного „Я” – **інтроекція**.

Ретрофлексія означає, що людина зосереджується сама на собі, сама собі голова, але несе в собі чужі настанови, накази, вказівки. Повернення на себе після протидії інших людей, суб'єкт сам керує собою, вимагає від себе чогось, висуває сам собі вимоги, незважаючи на реакції оточення. Зовнішній конфлікт переноситься у внутрішній світ на основі програмних установок батьків: „Я повинен себе контролювати”, „Я повинен зробити цю роботу”. Постійні вимоги до себе.

5. Зрілість.

Зріла людина здатна брати відповідальність на себе за свої проблеми, вирішувати їх на основі мобілізації власних ресурсів. Зрілість розвивається тоді, коли людина не користується допомогою інших, а сама аналізує, приймає рішення, вирішує проблеми. Якщо людина відчуває слабкість, то треба її долати, активно діяти навіть після невдач.

Психолог допомагає побачити слабкість, опинитися в тій ситуації та знайти шляхи її подолання (при цьому регулює міру емоційного навантаження переживаннями).

4. Психодрама

Джордж Морено (1889-1974 рр.) створив власну теорію психодрами, яка з одного боку увібрала в себе ідеї психоаналізу та гештальттеорії, а з іншого заперечувала їх.

Морено цікавиться проблемою виникнення відношень між людьми, а не фіксацією статичного, того, що вже є. Він хоче вивчати індивіда саме в той момент, коли він спонтанно вступає у взаємні відношення. Метод психодрами спрямований на дію, треба програвати, а не аналізувати проблемну ситуацію (як в психоаналізі).

Основні поняття:

1. Рольова гра.
2. Спонтанність.
3. Теле.
4. Катарсис.
5. Інсайт.

1. Рольова гра передбачає участь в імпровізованій виставі, яка пов'язана із зображенням певної ролі. Наприклад: зіграти самого себе, матір, батька, близьких людей. Той, хто програє свою проблему у рольовій грі є протагоністом. Він обирає собі учасників із групи, описує характер людини, як вона поводить себе, як і що говорить – накладання ролі.

2. Спонтанність - повинна бути регульованою, мати переходи, адаптованою до соціуму. Нездатність людини відмежовуватися від ролі, бути спонтанною, справжньою – повинна займатися у рольовій

грі. Нав'язування ролі, етикет, стереотипи – консервують людину, сковують її. Психодрама допомагає людині бути більш адекватною до соціуму, бути більш творчою. Людина, яка не спонтанна не може бути творчою у нових ситуаціях, на новій роботі.

Психодрама працює як з майбутнім, так із минулим, теперішнім, абстрактними поняттями (ставлення до грошей, хвороби, страху). Спонтанність легко переноситься у реальне життя, людина реагує на момент, тоді вона реалістична, творча, більш адекватна.

3. Теле – обмін почуттями між учасниками групи, створення загального емоційного поля, де всі люди переживають події разом, відчувають спорідненість, причетність до того, що відбувається, радіють разом, переживають разом. Емпатія – одностороннє відчуття, теле - двостороннє, я теж відчуваю такі ж почуття, надаю підтримку.

4. Катарсис - це поняття було запропоноване З. Фрейдом як звільнення від негативних почуттів, витіснених у несвідоме. При психодрамі ці почуття виходять на зовні, вибухають емоційно – терапія. Інколи люди самі себе терапевтують, але не усвідомлюють справжніх почуттів, які з них виходять, на кого вони спрямовані, чим були викликані.

Катарсис у психодрамі є передбачуваним, прогнозованим – у якій ситуації почуття можуть проявитися із якою силою. Людина вивільняється від негативної енергії, а група їй допомагає, так людина не дуже травмується, а для інших людей це ще більш корисно (тому що підбирають людей у яких схожі почуття, проблеми).

Може бути позитивний катарсис, коли людина утримує у собі почуття любові, не може його виявити до бажаних людей, тоді вона

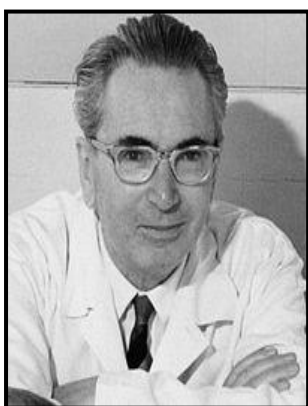
може їх проявити у групі. Катарсис допомагає здійснити інтеграцію особистості, людина приймає почуття, які вийшли.

5. Інсайт – усвідомлення психологічно значущої інформації стосовно себе, інших, яка раніше була витіснена. Інсайт поєднується з катарсисом, але може бути і після нього.

В класичному варіанті американського психолога Дж. Морено все починається із запитання „Хто хотів би запропонувати неприємний момент (травмуючий випадок) або проблему, яку варто програти з метою подальшого психологічного аналізу?”

Важливим у психодрамі є поняття «другого Я». Хтось із членів групи грає роль протагоніста, відображає його приховані переживання, почуття, поведінку. Інколи учаснику гри важко висловити свої думки й почуття, зате двійник, який завжди стоїть позаду, імітуючи його дії, висловлює в голос думки, які, на його погляд, приховує протагоніст.

5. Логотерапія

Віктор Франкл (1905-1997 рр.) засновник „Третьої Віденської школи психотерапії” (перша школа – психоаналіз З. Фрейда, друга – індивідуальна психологія А. Адлера). Логотерапія відрізнялася від психоаналізу та індивідуальної психології трактуванням базисних мотивів

поведінки людини.

Згідно логотерапії, боротьба за сенс, смисл життя є основною рушійною силою людини.

Його доля була насичена трагічними подіями, 3 роки перебував у концтаборах. Перед тим як його посадили у табір, конфіскували рукопис, який готувався до друку. Франкл був змушений пригадувати його, щоб в подальшому знову написати. Це, на його думку, дало змогу вижити у концтаборах. Саме тут він переконався, що не від умов, а перш за все, від самої людини залежить, як вона себе буде поводити.

За Франклом, для людини необхідно знайти сенс, смисл – *логос* – свого істинного людського існування. Відсутність чи втрата смислу створює *екзистенціальний вакуум*: людина втрачає зміст свого існування, вона відчуває смуток, стає порочною, або відчуває важкі переживання, подібні кризі людей похилого віку.

Джерелом екзистенціального вакууму є сучасний соціальний світ. Сенс, смисл має конкретний зміст, він індивідуальний і складає сутність існування кожної людини. Набуття сенсу робить людину відповідальною за своє життя. В той же час сенс не можна знайти всередині себе – у своєму тілі чи душі, тільки звертаючись до оточуючого світу. Людське існування тому не є самоактуалізацією, але є самотрансценденція, тобто вихід в інше існування, відмінне від соматичних та психічних детермінант, духовний його вимір, яким і є смисл.

Сенс досягається, по-перше, шляхом здійснення діяльності: життя людини – це творчість у широкому смислі цього слова, як виконання певних задач, робота, діло. По-друге, людина знаходить смисл у піклуванні про інших людей, у любові до людей. Чим більше людина забуває себе, тим більше вона стає людиною, самою собою.

По-третє, людина знаходить сенс шляхом вироблення чітких позицій по відношенню до різних життєвих ситуацій.

У відповідності до цих уявлень Франкл розробив логотерапію, яка відрізняється від інших форм терапії. Логотерапія має основне завдання – допомогти пацієнту в пошуку сенсу свого життя, реалізувати його та актуалізувати цінності людини. Застосовувалася не тільки до хворих людей, а й за межами клінік, до здорових людей як профілактичний засіб. Вона адресується до будь-якої людини, щоб переконати її в тому, що в будь-якій ситуації життя має сенс, і допомогти їй мобілізувати свої ресурси, вберегти від відчаю, допомогти знайти в собі сили, щоб чинити опір небезпечним імпульсам до самогубства, алкоголізму, наркоманії, які не можуть бути рішенням життєвих проблем.

Логотерапія має свої процедури – логотерапевтичні техніки, а також методики, що спрямовані на діагностику екзистенціального вакууму.

Значущість проблем, що складають теорію і практику логотерапії В. Франка, його звернення до свідомості людини з метою визначення сенсу життя, боротьба за який є основною рушійною силою людини, підкреслення духовної природи смислу людського життя, гуманізм у розумінні людини, по відношенню до кожної людини як унікальної у своїй неповторності на протипагу багаточисленним розповсюдженим у зарубіжній психології механістичним та біологізаторським поглядам на людську душу та відповідним психотерапевтичним технікам, визначають особливе місце цього напрямку в сучасній зарубіжній психологічній науці.

Рекомендована література

1. Ждан А.Н. История психологии от античности до наших дней / А.Н. Ждан. – М., 1990.
2. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.
3. Роменець В.А. Історія психології епохи ХХ століття / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К., 1998.
4. Шульц Д. История современной психологии / Д. Шульц, С.С. Шульц. – СПб: Евразия, 1998.
5. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.
6. Ярошевский М.Г. Психология в ХХ столетии / М.Г. Ярошевский. – М., 1996.
7. Ярошевский М.Г. Развитие и современное состояние зарубежной психологии / М.Г. Ярошевский, Л.И. Анциферова. – М., 1974.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні:

1. Ждан А.Н. История психологии от античности до наших дней / А.Н. Ждан. – М., 1990.
2. Изучение традиций и научных школ в истории советской психологии / [под ред. Ждан А.Н.]. – М., 1988.
3. История психологии. Хрестоматия / [под ред. Гальперина П.Я.]. - Екатеринбург: Деловая книга, 1999.
4. Марцинковская Т.Д. История психологии / Т.Д. Марцинковская. – М., 2001.
5. Нариси з історії вітчизняної психології (17 – 18 ст.) / [за ред. Костюка Г.С.]. – К., 1959.
6. Нариси з історії вітчизняної психології кінця 19 і початку 20 ст. / [за ред. Костюка Г.С.]. - К., 1959.
7. Нариси з історії вітчизняної психології 19 ст.: у 2 ч. / [за ред. Костюка Г.С.]. – К., 1955.
8. Петровский А.В. История советской психологии. Формирование основ психологической науки / А.В. Петровский. – М., 1962.
9. Петровский А.В. История и теория психологии / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. - Ростов н/д: Феникс, 1996.
10. Роменець В.А. Історія психології 17 століття / В.А. Роменець. – К., 1990.
11. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження / В.А. Роменець. – К., 1988.

12. Роменець В.А. Історія психології епохи Просвітництва / В.А. Роменець. – К., 1988.
13. Роменець В.А. Історія психології Стародавнього світу та середніх віків / В.А. Роменець. – К., 1983.
14. Роменець В.А. Історія психології 19 – початку 20 століття / В.А. Роменець. – К., 1995.
15. Роменець В.А. Історія психології / В.А. Роменець. – К., 1978.
16. Роменець В.А. Історія психології епохи ХХ століття / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К., 1998.
17. Шульц Д. История современной психологии / Д. Шульц, С.Є. Шульц. – СПб: Евразия, 1998.
18. Якунин В.А. История психологии / В.А. Якунин. - СПб, 1998.
19. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М., 1985.
20. Ярошевский М.Г. Психология в ХХ столетии / М.Г. Ярошевский. – М., 1996.
21. Ярошевский М.Г. Введение в историю психологии / М.Г. Ярошевский. - М.: РОУ, 1994.
22. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины ХХ в. / М.Г. Ярошевский. – М.: Academia, 1996.
23. Ярошевский М.Г. Краткий курс истории психологии / М.Г. Ярошевский. - М.: Междунар. пед. акад., 1995.
24. Ярошевский М.Г. Развитие и современное состояние зарубежной психологии / М.Г. Ярошевский, Л.И. Анциферова. – М., 1974.

Додаткові:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л., 1968.
2. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональных систем / П.К. Анохин. – М., 1980.
3. Бехтерев В.М. Объективная психология / В.М. Бехтерев. – М., 1991.
4. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком / А.А. Бодалев. - М., 1982.
5. Брангье Ж.-К. Беседы с Жаном Пиаже / Ж.-К. Брангье // Психологический журнал. - 2000. - №2.
6. Вундт В. Проблемы психологии народов / В. Вундт. - СПб., 2001.
7. Выготский Л.С. Этюды по истории поведения / Л.С. Выготский, А.Р. Лурия. – М., 1964.
8. Гроф С. Области человеческого бессознательного / С. Гроф. – М., 1993.
9. История психологии. Период открытого кризиса (начало 10-х – середина 30-х гг. XX в.): [тексты. под. ред. Гальперина П.Я., Ждан А.Н.]. – М.: Издательство МГУ, 1992.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. – М., 1975.
11. Лурия А.Р. Маленькая книжка о большой памяти / А.Р. Лурия. - М., 1966.
12. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – М., 1966.
13. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. – М., 1994.

14. Петровский А.В. Психология в России в XX в. / А.В. Петровский. – М.: Издательство УРАО, 2000.
15. Роджерс К. Клиентцентрированная психотерапия / К. Роджерс. – М., 2000.
16. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии / С.Л. Рубинштейн. – М., 1959.
17. Степанов С.С. Психология в лицах: [творч. биогр. замечат. ученых, определивших направления развития соврем. психологии] / С.С. Степанов. - М.: ЭКСМО-пресс, 2001.